

Van reconstructie en sanering naar renovatie en nieuwbouw

De totstandkoming van nieuwe woningbouwprojecten in de binnenstad van Utrecht ten tijde van de stadsvernieuwingen in de jaren '70 en '80

Ilse Keessen (3141470)
Masterthesis Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg
Universiteit Utrecht

Begeleider: Dr. D.R.E. van de Vijver
Tweede lezer: Prof. Dr. W.F. Denslagen

Utrecht, januari 2011

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Inleiding	4
Hoofdstuk 1: Het beleid van de gemeente Utrecht	6
1.1 Plannen voor verkeersdoorbraken	6
1.2 Plannen voor nieuwe woningbouw in de binnenstad	10
1.3 Sloop, nieuwbouw en reconstructie	13
1.4 Het tweede omslagpunt	15
1.5 De invloed van de rijksoverheid	16
1.6 De realisatie van nieuwe woningbouwprojecten in de binnenstad	17
1.7 Conclusie	20
Hoofdstuk 2: Het protest van de bewoners	22
2.1 Democratisering en maatschappelijke veranderingen	22
2.2 Een goede en betaalbare woning	24
2.3 Het ontstaan van verschillende werkgroepen	26
2.4 De Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stads wijken Utrecht	28
2.5 Sloop en nieuwbouw	30
2.6 Conclusie	31
Hoofdstuk 3: De invloed van bouwregels en de rol van de architect	33
3.1 De invloed en de ontwikkeling van de woningwet	33
3.2 Strikte regels en budgetten	34
3.3 De ontwikkeling van de plattegrond en de inspraak van toekomstige bewoners	37
3.4 Typologie en stijl	40
3.5 Stedenbouwkundige inpassing	42
3.6 Conclusie	44
Hoofdstuk 4: Twee gebieden met sloop- en nieuwbouwprojecten	45
4.1 Springhavergebied	45
4.1.1 De geschiedenis van het Springhavergebied	45
4.1.2 De invloed van de verkeersplannen	48
4.1.3 Het protest van de bevolking	50
4.1.4 De gerealiseerde nieuwbouwprojecten	53
4.2 Wijk C	54
4.2.1 De geschiedenis van Wijk C	54
4.2.2 De invloed van de verkeersplannen	56
4.2.3 Het protest van de bevolking	57
4.2.4 De gerealiseerde nieuwbouwprojecten	58
Conclusie	60
Literatuurlijst	62
Aanvullende literatuur	65
Illustratieverantwoording	67
Bijlage	68
Gegevens over de gerealiseerde woningbouwprojecten in de binnenstad van Utrecht	68

Voorwoord

Het onderwerp voor deze scriptie is aangereikt door mijn voormalige stagebegeleiders Bettina van Santen en Henk Jansen van de afdelingen Cultuurhistorie en Monumentenzorg van de gemeente Utrecht. Hierbij wil ik jullie bedanken voor dit idee en de inspiratie en tips die jullie mij tijdens het schrijven van deze scriptie hebben gegeven. Mijn dank gaat ook uit naar mijn begeleider Dirk van de Vijver. Zijn goede begeleiding, kritische insteek en feedback op de geschreven hoofdstukken hebben mij veel geleerd en goed geholpen bij de totstandkoming van deze scriptie. Tenslotte wil ik Frans Kipp en Bart Klück bedanken voor de informatie en inzichten die zij mij hebben gegeven in de praktijk van het stadsvernieuwingsproces in de gemeente Utrecht.

Inleiding

Oude woningvoorraad, krotten en reconstructie en sanering zijn veel gebruikte begrippen in de beleidsstukken die in de jaren '70 en '80 werden uitgegeven door de gemeente Utrecht. Deze, in de 21ste eeuw, nogal vreemd klinkende terminologie werd gebruikt om de stadsvernieuwingen te beschrijven. Onder stadsvernieuwingen werd het proces van renovatie (de vernieuwing of aanpassing van woningen), sloop en nieuwbouw in woonwijken en steden verstaan. Dit beleid werd beschreven als een proces met doelstellingen, middelen en een tijdspad waarin de gemeente bepaalde plannen wilde realiseren. De woningen die gesloopt zouden worden kwamen uit de oude woningvoorraad (woningen gebouwd voor 1940) en waren vaak slecht onderhouden. Een woning die '[...] *ongeschikt is ter bewoning en waarvan de gebreken niet door het treffen van voorzieningen kunnen worden weggenomen*¹, werd een krot genoemd. De gemeente wilde de negentiende-eeuwse wijken weer bewoonbaar maken door reconstructie en sanering. Dit hield in dat een gedeelte van een wijk of een aantal straten verbeterd werden door afbraak van de bebouwing, gevolgd door nieuwbouw ter plaatse. Stadsvernieuwing werd al snel een gangbaar woord dat niet alleen door gemeenten, maar ook door architecten, historici en de bevolking werd gebruikt. Hetzelfde geldt voor een woord als sanering, maar bijvoorbeeld niet voor het woord krot. Betrokken bewoners hadden het liever over woningen die door slecht onderhoud *in verval* waren geraakt.

*'Na de herwaardering van de naoorlogse architectuur lijken de jaren zeventig het nieuwe onderzoeksgebied te worden van betrokken architectuurhistorici.*² De AIR Foundation is in 2009 al van start gegaan met een programma gericht op de architectuur en stedenbouw in de jaren '70 in Rotterdam. Tot nu toe is er in Utrecht nog geen dergelijk uitgebreid onderzoek verricht. De architectuur en stedenbouw in Utrecht worden beschreven in *2000 jaar Utrecht* van Rein Blijstra uit 1969, *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht* van Renger E. de Bruin en anderen uit 2000 en *Dertig jaar stadsontwikkeling in Utrecht 1970/2000* van Kees Visser. Het laatste boek is geschreven als aanvulling op *2000 jaar Utrecht*. Waar *Dertig jaar stadsontwikkeling in Utrecht* een overzicht geeft van het stadsontwikkelingsproces in heel Utrecht, ligt in deze scriptie de nadruk op het stadsvernieuwingproces in de binnenstad. Hiermee wordt niet alleen getracht om een overzicht te geven van de nieuwbouwprojecten, maar ook hoe deze tot stand zijn gekomen en welke belangen hierin een rol speelden.

Het onderzoek gaat in op de vraag wat het beleid van de gemeente Utrecht was, ten tijde van de stadsvernieuwingen in de jaren '70 en '80 van de twintigste eeuw, ten aanzien van de nieuwe woningbouw in de binnenstad en welke rol de bouwregels, de architecten en de bewoners hadden in de totstandkoming van deze projecten. Bij het beantwoorden hiervan zullen de volgende deelvragen aan bod komen: wat was het beleid van de gemeente Utrecht ten aanzien van de stadsvernieuwingen in de binnenstad?; waar en hoe werd er nieuwe woningbouw in de binnenstad gerealiseerd?; welke invloed hadden de bouwregels en wat was de rol van de architect?; welke rol speelden de bewoners in de totstandkoming van nieuwe woningbouw in de binnenstad?

Om deze vragen te kunnen beantwoorden zijn er zowel gedrukte bronnen voor 1990 als beschouwende bronnen geraadpleegd. Naast de overzichtswerken over de stad Utrecht van Rein Blijstra, Renger E. de Bruin en Kees Visser is ook gebruik gemaakt van andere beschouwende bronnen zoals *De ideale stad* van Ko Jacobs en Ludger Smit uit 1988 en de *Historische atlas van de stad Utrecht* van Hans Renes uit 2005. Voor vragen over de woningbouw in de jaren '70 en '80 zijn onder andere verschillende werken van Noud de Vreeze, zoals *6,5 miljoen woningen. 100 jaar woningwet en wooncultuur in Nederland* uit 2001, bestudeerd. Omdat het beleid van de gemeente Utrecht maar summier in de

---

¹ Gemeentebestuur Utrecht, *De toekomst van het wonen in oude woongebieden in de gemeente Utrecht*, Utrecht 1972, p. 1.

² Airfoundation, *Jaren zeventig in Rotterdam* < <http://www.airfoundation.nl> > (geraadpleegd op 2 september 2010).

overzichtswerken wordt behandeld zijn ook gedrukte bronnen, zoals de in die tijd gepubliceerde beleidsstukken waaronder *Kernbeeld Utrecht* (1970), *Utrecht doelbewust naar de toekomst* (1971) en *Strukturplan voor de binnenstad Utrecht* (1979), er opnageslagen. Om de standpunten van bevolking te onderzoeken zijn niet alleen de reacties op de beleidsstukken van de gemeente bestudeerd, maar ook verschillende rapporten van werkgroepen en comités. Voor het onderzoek naar de stadsvernieuwingen in Wijk C is een bezoek gebracht aan het *Volksbuurtmuseum Utrecht*. Daarnaast zijn er verschillende interviews gehouden met betrokkenen die de periode hebben meegemaakt. Er is gesproken met Bart Klück, een voormalig lid van de *Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht*, en Frans Kipp, een bouwhistoricus van de gemeente Utrecht. Voor de beschrijving van de nieuwbouwprojecten is er naast literatuur- en archiefonderzoek, ter plekke een analyse van de woningen gemaakt. Het archiefonderzoek heeft zich beperkt tot het Utrechts Archief en is gebruikt voor het opzoeken van plattegronden, architecten, bouwjaren en opdrachtgevers. De gegevens van de gerealiseerde nieuwbouwprojecten bevinden zich in de bijlage. Binnen het tijdsbestek, dat stond voor het schrijven van de scriptie, was het niet mogelijk om alle gegevens te achterhalen. Voor verder onderzoek zou het archief *Bouwen en Woningtoezicht* van de gemeente Utrecht geraadpleegd kunnen worden.

De scriptie is opgebouwd uit vier hoofdstukken waarin vier actoren en twee casussen worden behandeld. Deze actoren, de gemeente Utrecht, de bouwregels, de architecten en de bewoners, leverden alle een eigen bijdrage tot het stadsvernieuwingproces in de binnenstad. In het eerste hoofdstuk wordt een overzicht gegeven van de woningbouwprojecten die in de jaren '70 en '80 in de binnenstad van Utrecht zijn gerealiseerd. Deze projecten vormen de basis van het onderzoek en zullen in elk hoofdstuk terugkomen. De indeling van de hoofdstukken is als volgt. In het eerste hoofdstuk wordt het beleid van de gemeente Utrecht ten aanzien van de stadsvernieuwingen in de binnenstad behandeld. Het tweede hoofdstuk zal ingaan op de rol van de bewoners in de totstandkoming van de nieuwe woningbouw. Er is niet alleen onderzocht in hoeverre ze inspraak hadden in de plannen van de gemeente, maar ook wat de rol van de verschillende werkgroepen was, met name die van de *Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht*. Het derde hoofdstuk zal ingaan op de invloed van de bouwregels op de gerealiseerde architectuur en de rol van de architect in de totstandkoming van de nieuwbouwprojecten. De eisen voor de plattegronden en de strikte regels en budgetten voor de sociale woningbouw zullen in dit hoofdstuk worden behandeld omdat ze direct invloed hebben gehad op de ontstane architectuur. In het laatste hoofdstuk wordt het proces van nieuwe woningbouwprojecten beschreven in de vorm van twee casussen over het Springhavergebied en Wijk C. De keuze voor deze twee gebieden is gebaseerd op het verschil in tijd en verloop van de sloop- en nieuwbouwprocessen en op de aanwezigheid van bronmateriaal. Dit hoofdstuk heeft als doel om met twee praktijkvoorbeelden alle actoren in een hoofdstuk terug te laten komen en daarmee de samenhang van de scriptie te vergroten.

Hoofdstuk 1: Het beleid van de gemeente Utrecht

In 1954 werd het eerste structuurplan voor de gemeente Utrecht vastgesteld door de gemeenteraad. Voor het ontwikkelen van een toekomstvisie voor de binnenstad werd eerst een verkeersplan ontworpen. De nieuwe functies van de binnenstad zouden werken, winkelen, verkeer en parkeren moeten worden.³ Voor de aanleg van wegen en het bouwen van Hoog Catharijne, parkeergarages en kantoren zou een groot aantal woningen gesloopt moeten worden. De gemeente begon daarom met aankopen en onbewoonbaar verklaren van panden. Het duurde vaak jaren voordat een woning echt gesloopt werd. Dit kwam onder andere doordat er voor verkeersdoorbraken hele straatwanden aangekocht moesten worden. Het gevolg was dat, de te slopen, woningen vaak lange tijd onbewoond waren en er geen onderhoud aan werd gepleegd. Door de vele leegstand verpauperde de binnenstad en was er onveiligheid. Het omslagpunt was 1970.⁴ Als de nieuwbouwwijken bijna of helemaal gerealiseerd zijn richt het Utrechtse bestuur zich weer op de problemen in de binnenstad. De terugkeer van de woonfunctie werd gezien als de voornaamste oplossing. Er werden verschillende beleidsnota's geschreven met plannen om de binnenstad aantrekkelijker te maken voor winkels, bedrijven, toeristen en het wonen. De stadsvernieuwingsplannen waren in eerste instantie vooral gericht op het slopen van woningen, die niet meer aan de toenmalige eisen voldeden, en om deze te vervangen door nieuwbouw. Dat er uiteindelijk maar een betrekkelijk klein deel van de sloop en nieuwbouw is uitgevoerd heeft onder andere te maken met het veranderende gemeentebeleid.

1.1 Plannen voor verkeersdoorbraken

In de twintigste eeuw vonden er grote veranderingen plaats in de Nederlandse steden. Door de sterke groei van de bevolking en de matige kwaliteit van de stadsuitbreidingen, werd in 1901 de Woningwet ingevoerd. Hierdoor konden gemeenten en stichtingen subsidie krijgen voor het bouwen van betere woningen. In Utrecht werden deze *woningwetwoningen* onder meer in Ondiep, een noordwestelijk gelegen wijk tussen de Vecht en de Amsterdamsestraatweg, gebouwd. Stadsbesturen kregen daarnaast ook te maken met een sterke toename van het aantal auto's. De binnenstad werd steeds meer gezien als een plaats om te werken en te winkelen en niet meer om te wonen. Er moesten wegen worden aangelegd om de binnenstad bereikbaar en aantrekkelijk te maken. Hiervoor zou veel van de bestaande bebouwing gesloopt moeten worden. De eerste uitbreidingsplannen voor Utrecht werden aan het begin van de twintigste eeuw gemaakt. In 1920 presenteerde de architect en stedenbouwkundige Hendrik Petrus Berlage (1856-1934)⁵ samen met Lambertus Nicolaas Holsboer (1880-1970), de directeur van de Gemeentewerken Utrecht, een plan waarin ze voorzagen in een groei van de stad van de toenmalige 140.000 inwoners naar een toekomstige 450.000. Het verkeer kreeg een aanzienlijke rol toebedeeld, waardoor het plan bestond uit een groot aantal doorbraken door de binnenstad.⁶ Zo zou het verkeer in het midden van de binnenstad door de Zadelstraat en de Servetstraat langs de Domtoren naar het Pieterskerkhof gaan. Om deze weg niet dood te laten lopen zou er ook nog een doorbraak moeten komen naar de Kromme Nieuwe Gracht. De Neude en het Vredenburg waren aangewezen als verkeerscentra waarop alle wegen samen kwamen en moesten daarom worden vergroot.⁷ Hoewel het plan van Berlage en Holsboer niet is uitgevoerd, vormde het wel de basis voor de latere verkeersplannen die voor Utrecht werden gemaakt.⁸

---

³ Gemeenteraad, *Strukturplan voor de binnenstad Utrecht*, Utrecht 1978, pp. 8-9.

⁴ Gesprek met Frans Kipp op 26 augustus 2010.

⁵ Bij architecten en andere personen is getracht om de volledige naam, het geboorte- en sterftejaar weer te geven. Dit is niet altijd gelukt omdat sommige architecten bijvoorbeeld nog niet in de canon zijn opgenomen.

⁶ Hans Renes, *Historische atlas van de stad Utrecht. Twintig eeuwen ontwikkeling in kaart gebracht*, Amsterdam 2005, p. 56.

⁷ Rein Blijstra, *2000 jaar Utrecht. Stedebouwkundige ontwikkeling van castrum tot centrum*, Utrecht/Antwerpen 1969, pp. 184-189.

⁸ Kipp 2010 (zie noot 4).

Het uitbreidingsplan voor Utrecht door Berlage en Holsboer uit 1920.

De gestage groei van het aantal auto's in de tweede helft van de twintigste eeuw vroeg om een drastische aanpassing van het wegennetwerk. De oude binnensteden vormden hierbij het grootste probleem. Grote stromen auto's konden niet door de smalle straten rijden en de dichte bebouwing maakte wegverbredingen en de aanleg van parkeergarages moeilijk. In de jaren '50 en '60 zochten veel stadsbesturen naar een oplossing om de binnenstad – in dit verband ook wel het centrum genoemd – bereikbaar te maken. De basis van de Utrechtse oplossing werd gegeven door het plan dat de Duitse verkeerskundige Max Erich Feuchtinger (1909-1960) in 1958 in opdracht van het stadsbestuur maakte. Hij ontwierp een plan waarin de singels zouden worden gedempt en vervangen door een rondweg. Aan deze rondweg zouden een aantal parkeergarages komen, zodat niet al het verkeer de binnenstad in hoefde. Voor het verkeer dat hier wel doorheen kwam, zouden enkele tweeëntwintig meter brede straten worden aangelegd.⁹ Het plan werd in 1959 in hoofdlijnen goedgekeurd door de gemeenteraad.

Het voorstel om de singels volledig te dempen stuitte op veel verzet van onder andere de rijksoverheid, historici, architecten en kunstenaars. De rijksoverheid plaatste de singels op een voorlopige monumentenlijst waardoor het geheel dempen niet doorging.¹⁰ Voor een goede stedenbouwkundige inpassing van de plannen van Feuchtinger, wilde de raad eerst het advies inwinnen van de stedenbouwkundig adviseur Johannes Albertus Kuiper (1907-2003). Bij het uitwerken van de plannen was Kuiper gebonden aan de belangrijkste uitgangpunten van het plan Feuchtinger, namelijk: de rondweg, de ringweg om de binnenstad, het dempen van de singels en twee noord-zuid en twee oost-west verbindingen door de binnenstad. Op basis hiervan maakte Kuiper een plan waarin de Tolsteegsingel, de Maliesingel en de Wittevrouwensingel niet gedempt hoefden te worden. De doorbraken en straatverbredingen van Feuchtinger nam hij wel over. Zo was voor de tweede noord-zuidverbinding onder andere een doorbraak naar het Domplein nodig. De eerste west-oostverbinding, van het Vredenburg via de Lange Viestraat en de Lange Jansstraat naar de Nobelstraat, bestond al maar de twee laatste straten moesten nog wel verbreed worden.¹¹ In 1966 werd dit plan door de gemeenteraad aanvaard.¹² Tegelijkertijd maakte de Duitse verkeerskundige Karl-Heinz Schaechterle (1920-2008) plannen voor het verkeer buiten de binnenstad. Hij ontwierp een ringweg met uitvalswegen dwars door een aantal negentiende-eeuwse woonwijken.¹³

De wegenstructuur rond de binnenstad volgens de plannen van Schaechterle (1969).

⁹ Renes 2005 (zie noot 6), pp. 62-63.

¹⁰ Kees Visser, *Dertig jaar stadsontwikkeling in utrecht, 1970 | 2000. zo'n onbeschrijflijke stad*, Utrecht 2001, p.18.

¹¹ Blijstra 1969 (zie noot 7), p. 335.

¹² Gemeenteraad 1979 (zie noot 3), pp. 8-9.

¹³ Renes 2005 (zie noot 6), pp. 62-63.

Het plan van Kuiper uit 1965.

Het voornemen van de gemeenteraad om deze plannen uit te werken tot een structuurplan kon niet worden uitgevoerd zonder toestemming van de rijksoverheid voor de singeldemping. De vergunning werd in 1968 verleend voor de demping van het singelgedeelte tussen de Weerdsingel en het Sterrenbos. Voor het overige deel werd geen goedkeuring gegeven. Inmiddels was binnen de gemeente ook een proces van herbezinning op gang gekomen, waarbij vooral de (te) sterke invloed van de afdeling verkeer centraal stond.¹⁴ Met uitzondering van de gedeeltelijke singeldemping zijn de plannen dan ook vrijwel onuitgevoerd gebleven. Daarnaast werden de plannen vertraagd doordat het gemeentebestuur en de stedenbouwkundigen hun handen vol hadden aan de, in aanbouw zijnde, nieuwbouwwijken. Als deze begin jaren '70 bijna of helemaal voltooid zijn, ontstaat er weer aandacht en zorg voor de andere problemen van de stad.¹⁵ Tegelijkertijd nam de belangstelling voor de historische stad steeds meer toe en verzetten burgers zich vaker tegen de afbraak van gebouwen. Landelijk was het aantal auto's inmiddels zo sterk gegroeid – van 30.000 in 1945 naar een miljoen in 1964 en tweeën half miljoen in 1974 – dat de plannen om de binnenstad geheel toegankelijk te maken niet meer mogelijk leken. Hierdoor werd een radicaal andere weg ingeslagen. In plaats van doorbraken om de binnenstad toegankelijk te maken, werd het autoverkeer uit grote delen van de stad geweerd en kwamen er zelfs plannen voor voetgangersgebieden.¹⁶

1.2 Plannen voor nieuwe woningbouw in de binnenstad

Door dit proces van herbezinning kwam de gemeenteraad begin jaren '70 tot de conclusie dat de ontvolking van de binnenstad had geleid tot een grote vermindering van de levendigheid en sfeer. In de nieuwe beleidsplannen kreeg het wonen in de binnenstad daarom opnieuw een belangrijke rol toebedeeld. Door de lange onderhoudsachterstand waren veel woningen verkrot. Om de binnenstad weer aantrekkelijk te maken werden er plannen voor de stadsvernieuwing gemaakt. De eerste aanzet werd in 1970 gegeven door de gemeentelijke werkgroep Milieukunde met de nota *Kernbeeld Utrecht. Discussienota over de oude stad*.¹⁷ Deze nota werd, in opdracht van de Burgemeester en Wethouders, uitgebracht met de bedoeling een discussie met de bevolking op gang te brengen over de meest gewenste ontwikkelingen van de oude stad.¹⁸ Een van de eisen die volgens de Werkgroep Milieukunde aan de binnenstad van Utrecht gesteld zouden moeten worden was dat het een centraal ontmoetingspunt is. Het zou een herkenbaar hart moeten hebben met als belangrijkste functies: wonen, werken, winkelen, onderwijsvoorzieningen, toerisme, cultuur en recreatie.¹⁹ De hoofdzaak van de binnenstadproblematiek was volgens de werkgroep terug te voeren op de groei van de samenleving. Factoren die tot problemen hadden geleid waren de veroudering van de binnenstad, de snelle toename van het verkeer, de vermindering van de bevolking, de voorzieningen ten behoeve van het openbaarvervoer en de bedrijfsuitbreidingen. Het vraagstuk van de binnenstad en het verkeer zorgde voor de grootste complicaties. De ervaring had inmiddels geleerd dat er voorzichtig omgegaan moest worden met straatverbredingen en doorbraken. Deze tasten de stad aan en zorgden vaak voor niet meer dan een tijdelijke oplossing. De maatregelen die ten behoeve van het verkeer zouden worden genomen, mochten daarom niet verder strekken dan nodig was. Bij het uitvoeren van de verkeersplannen moesten de schoonheid, de sfeer en de intimiteit van de oude stad zoveel mogelijk behouden blijven.²⁰ In de praktijk betekende dit niet dat alle doorbraken werden afgeblazen, maar er moest wel zorgvuldiger mee om worden gegaan.

---

¹⁴ Gemeenteraad 1979 (zie noot 3), pp. 8-9.

¹⁵ Visser 2001 (zie noot 10), p.13.

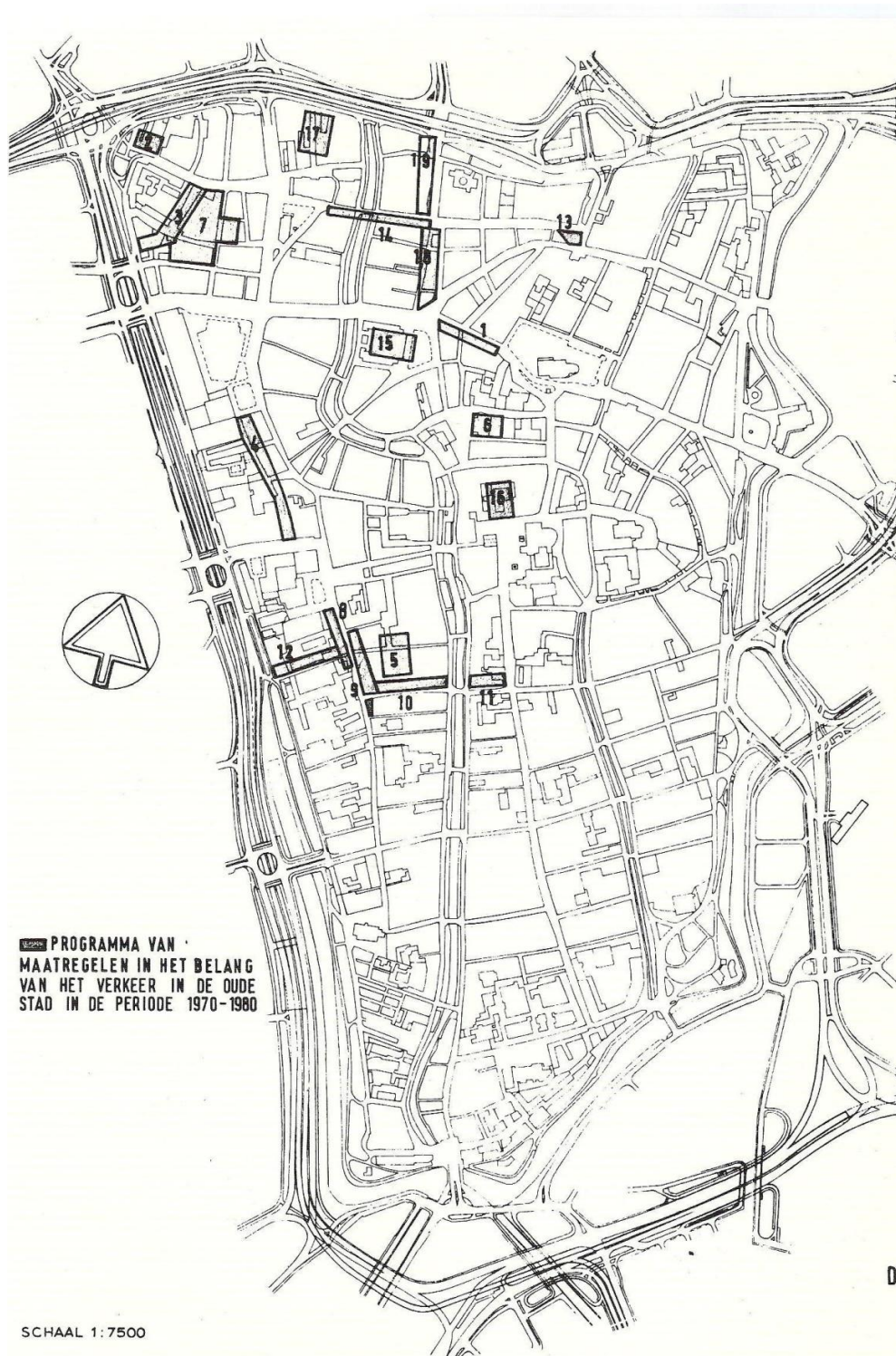
¹⁶ Renes 2005 (zie noot 6), pp. 62-63.

¹⁷ Werkgroep Milieukunde, *Kernbeeld Utrecht. Discussienota over de oude stad*, Utrecht 1970, p.14.

¹⁸ Gemeenteraad 1979 (zie noot 3), pp. 8-9.

¹⁹ Werkgroep Milieukunde 1970 (zie noot 17), pp. 5-6.

²⁰ Werkgroep Milieukunde 1970 (zie noot 17), pp. 7-8.

Het programma van maatregelen, ten behoeve van het verkeer, opgesteld door de Werkgroep Milieukunde in 1970. Op deze kaart worden zowel doorbraken, reconstructies, verbredingen en parkeergarages aangegeven:

1. Reconstructie Lange Jansstraat;	11. Verbreding westelijk deel Hamburgerstraat;
2. Parkeergarage Paardenveld;	12. Verbreding Walsteeg;
3. Doorbraak naar Dirck van Zuulenstraat;	13. Verbreding deel Wijde Begijnesteeg;
4. Doorbraak naar Mariaplaats;	14. Verbreding Jacobijnenstraat en Jacobskerkstraat;
5. Parkeergarage Haverstraat;	15. Reconstructie Neude met ondergrondse parkeergarage;
6. Eventueel parkeergarage Minrebroederstraat;	16. Indien 15 niet mogelijk zou blijken, parkeergarage aan het Domplein;
7. Parkeermogelijkheid onder nieuwe markt;	17. Parkeergarage Jan Meyenstraat;
8. Verbreding Springweg;	18. Doorbraak Predikherenstraat;
9. Verbreding Springweg;	19. Doorbraak Predikherenkerkhof.
10. Verbreding Haverstraat;	

In dezelfde nota werd geconstateerd dat een groot deel van de bestaande bebouwing niet meer voldeed aan redelijke eisen en daarom verbeterd of gesloopt zou moeten worden. Het ging hierbij om de grootte van de woning, het aantal vierkante meters per persoon, het soort en aantal vertrekken en technische voorzieningen zoals een toilet, een douche en centrale verwarming.²¹ Om het wonen in de binnenstad aantrekkelijker te maken zou er ook meer aandacht moeten worden besteed aan collectieve voorzieningen zoals groen, speelgelegenheden en verkeer- en parkeeroplossingen. Panden die op de monumentenlijst staan konden, op basis van de subsidieregelingen, gerestaureerd worden. Voor de overige woningen zou onderzocht moeten worden of ze waardevol genoeg waren om ze in stand te houden of te verbeteren. Grote panden konden opgesplitst worden om ze geschikt te maken voor bewoning. Om nieuwbouw een harmonisch geheel met de bestaande bebouwing te laten vormen zouden richtlijnen opgesteld moeten worden betreffende bebouwingshoogte, de profilering van straatwanden *et cetera*. Het beleid zou er daarbij op gericht moeten zijn om relatief goedkope woningen te realiseren. Daarnaast werd het belangrijk gevonden om volgens een continue sloop- en bouwproces te werk te gaan, zodat de bewoners niet jaren te midden van afbraak en heropbouw hoefden te leven.²²

Een jaar later gaven Burgemeester en Wethouders een rapport uit met reacties van de bevolking op de discussienota *Kernbeeld*. Hierin stelden zij vast "[...] dat in het algemeen met de gedachtengang zoals wij die hebben ontwikkeld kon worden ingestemd. Een uitzondering daarop vormde het verkeer, waarover duidelijk andere inzichten bleken te leven."²³ Het verkeer werd namelijk door veel bewoners gezien als de grootste bedreiging voor de leefbaarheid van de stad. Ze wilden dat er naar gestreefd zou worden om het verkeer zoveel mogelijk terug te dringen en om uitgestrekte voetgangersgebieden te creëren.²⁴ Na aanleiding van de discussienota *Kernbeeld* en de reacties hierop, verscheen in december 1971 een eerste beleidsschets, *Utrecht doelbewust naar de toekomst*. Het doel van deze schets was enerzijds het scheppen van een totaalbeeld om een doeltreffender beleid te kunnen voeren. Anderzijds om opening van zaken te geven waardoor discussie over het beleid met de bevolking gevoerd kon worden.²⁵ Een van de uitgangspunten die ook in de nota's *Kernbeeld* en *Inspraak op de discussienota Kernbeeld* wordt genoemd is dat het stadscentrum multifunctioneel moet zijn. Om de stad levend en leefbaar te houden zouden een aantal functies, zoals het wonen, versterkt moeten worden. Dit betekende een ombuiging van de tot dan toe bestaande tendens, die juist in de richting van de ontvolking van de stad ging. Omdat aanpassing aan de eisen van het verkeer een te ernstige aantasting betekende voor het historisch karakter zou deze voor een deel uit de stad moeten verdwijnen. Om de binnenstad toch bereikbaar te maken moest er voldoende parkeergelegenheid in of nabij de oude stad worden gerealiseerd.²⁶

---

²¹ Noud de Vreeze, *Woningbouw, inspiratie & ambities. Kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland*, Almere 1993, pp. 57-58.

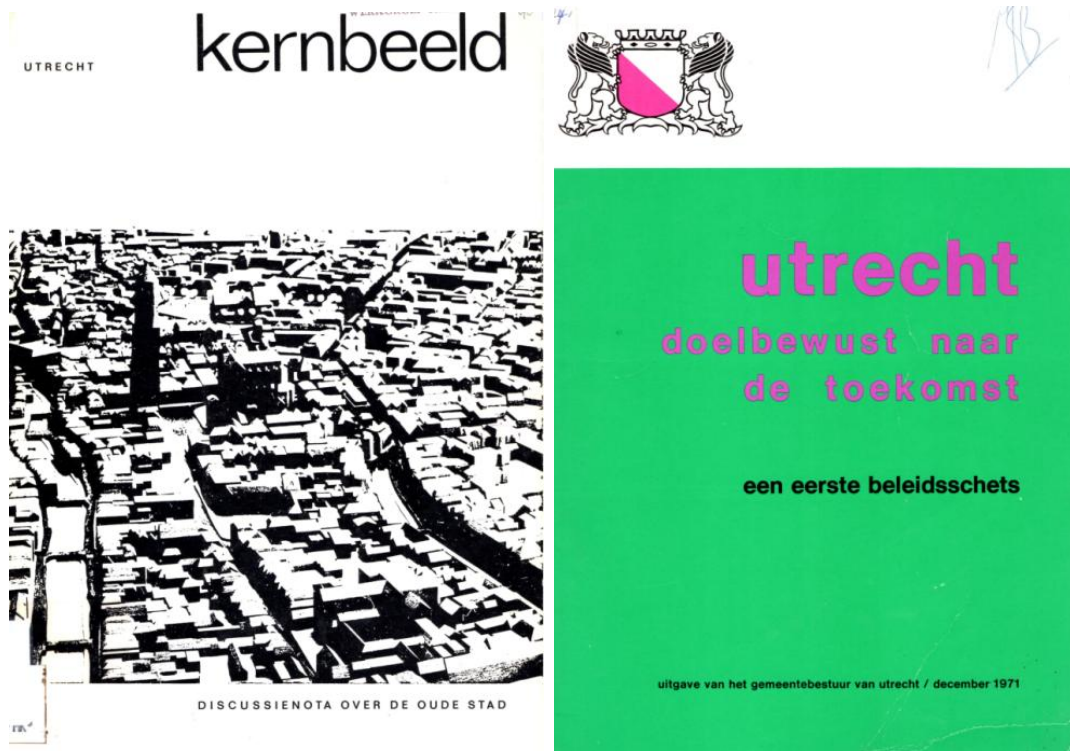
²² Werkgroep Milieukunde 1970 (zie noot 17), pp. 13-15.

²³ Burgemeester en Wethouders, *Inspraak op de discussienota Kernbeeld. Bijlage behorende bij Gedrukte Verzameling*, Utrecht 1971, p. 1.

²⁴ Burgemeester en Wethouders 1971 (zie noot 23), p. 9.

²⁵ Gemeentebestuur Utrecht, *Utrecht doelbewust naar de toekomst. Een eerste beleidsschets*, Utrecht 1971, pp. 1-4.

²⁶ Gemeentebestuur Utrecht 1971 (zie noot 25), pp. 7-8.

De nota *Kernbeeld Utrecht* uit 1970 en de beleidsschets *Utrecht doelbewust naar de toekomst* uit 1971.

1.3 Sloop, nieuwbouw en reconstructie

Een ander belangrijk vraagstuk was de woningnood. Vijfentwintig jaar na de Tweede Wereldoorlog was deze, zowel nationaal als lokaal, nog steeds niet opgelost. Ondanks de vele woningen die na de oorlog waren gebouwd – begin jaren '70 bestond 40% van de Utrechtse woningvoorraad uit naoorlogse woningen – was er nog steeds een groot aantal slecht behuisde gezinnen. Van de ruim 80.000 huishoudens waren er 3000 bij het Huisvestingsbureau ingeschreven als urgentiegevallen. Deze gezinnen hadden geen woning of moesten op andere gronden snel aan een andere woning worden geholpen. Daarnaast woonden er duizenden gezinnen in slechte woningen en tienduizenden in een huis dat niet meer voldeed aan de toenmalige woonwensen.²⁷ Voor de oplossing van dit probleem had het gemeentebestuur de volgende drie speerpunten: het bouwen van nieuwe woningen in uitbreidingsgebieden en tot op zekere hoogte, na afbraak van de huidige bebouwing, in de bestaande stad; sanering en reconstructie van de bestaande bebouwing; het ontwikkelen van een huur- en toewijzingsbeleid om een goed evenwicht tussen de kwaliteit van de woning en de te vragen huurprijs te komen. Naast het opvangen van de bevolkingsgroei, zouden de nieuwe woningen ook moeten dienen als vervanging bij krotopruijningen, reconstructie van woonwijken en de verbetering van het woonmilieu. Daarbij konden nieuwe woningtypen worden ontwikkeld voor groepen die steeds meer afzonderlijke huisvesting behoeften, zoals jongeren en bejaarden. De vorming van het woningbeleid zou niet alleen begeleid moeten worden door deskundigen maar ook, door middel van inspraak, door belanghebbenden. Het beleid moest daarnaast voorkomen dat het wonen in de binnenstad uitsluitend binnen het bereik van bepaalde groepen kwam.²⁸

Op het gebied van de woningnood werd het gemeentebestuur van Utrecht geconfronteerd met twee problemen: de kwantitatieve woningnood en de kwalitatieve woningnood. De kwantitatieve woningnood kon alleen worden opgelost door het bouwen van grote aantallen woningen. Om het probleem van de kwalitatieve woningnood op te

²⁷ Gemeentebestuur Utrecht 1971 (zie noot 25), pp. 23-25.

²⁸ Gemeentebestuur Utrecht 1971 (zie noot 25), pp. 23-25.

lossen werd onderzocht wat er met de oude woningvoorraad moest gebeuren.²⁹ De resultaten van dit onderzoek en het te voeren beleid werden in 1972 gepubliceerd in de nota *De toekomst van het wonen in oude woongebieden in de gemeente Utrecht*. Het beleid aangaande de oude woningvoorraad was vooral gericht op sanering en reconstructie en woning- en wijkverbetering. In het kader van sanering en reconstructie konden, door incidentele onbewoonbaarverklaring, krotten worden opgeruimd. Daarnaast was er de mogelijkheid om diverse wijken of buurten aan te wijzen voor gehele of gedeeltelijke afbraak. In de bijlage van de nota werd een overzicht gegeven van de wijken waarvan, zonder uitgebreid onderzoek, kon worden aangegeven of reconstructie en sanering wenselijk of noodzakelijk waren.³⁰ Sterrenwijk, een kleine woningwijk net buiten de binnenstad, was de eerste wijk dat werd gesloopt. De nieuwe woningen werden in 1976 opgeleverd.³¹

De nota *De toekomst van het wonen in oude woongebieden in de gemeente Utrecht* uit 1972 en de sloop van Sterrenwijk in 1976.

Als programma werd voorgesteld om 300 slechte woningen per jaar te ontruimen en zo mogelijk af te breken. Zodra er meer mogelijkheden waren voor vervangende nieuwbouw ter plaatse, zou dit aantal opgevoerd moeten worden. Om krotopruijningen mogelijk te maken had de gemeente eerst het eigendomsrecht van de te slopen panden nodig (voor verkeersdoorbraken gold overigens hetzelfde). In het kader van reconstructie en sanering betekende dit dat hele straten moesten worden aangekocht. Als een eigenaar niet wilde verkopen kon de gemeente overgaan tot onbewoonbaarverklaring en ontruiming of onteigening.³² Onbewoonbaarverklaring verdiende de voorkeur omdat een onteigeningsprocedure jaren kon duren. Het plan moest onder andere zes maanden ter inzage liggen en door de Kroon worden goedgekeurd. Na goedkeuring kon een eigenaar niet in beroep, maar wel in cassatie gaan bij de Hoge Raad.³³ Hierbij wordt alleen getoetst of het recht goed is toegepast. Een van de moeilijkheden bij sanering en reconstructie was dat de nieuwe huurprijzen veel hoger zouden worden. Oude bewoners wilde de nieuw gebouwde woningen wel betrekken, maar konden de hogere huren meestal niet betalen. Individuele huursubsidie zou dit probleem kunnen verlichten.³⁴ Door de kwantitatieve woningnood zou het grootste deel van de oude woningvoorraad nog lang mee moeten kunnen gaan. Hiervoor zouden individuele woningen en wijken

²⁹ Gemeentebestuur Utrecht 1972 (zie noot 1), p. 1.

³⁰ Gemeentebestuur Utrecht 1972 (zie noot 1), pp. 7-9.

³¹ Visser 2001 (zie noot 10), pp. 77-78.

³² Gemeentebestuur Utrecht 1972 (zie noot 1), pp. 10-11.

³³ Onteigeningswet 1851, artikel 78.

³⁴ Gemeentebestuur Utrecht 1972 (zie noot 1), p. 9.

verbeterd kunnen worden. Er moest onderscheid worden gemaakt tussen particuliere woningen en woningen van corporaties en de gemeente. Particuliere woningen werden, ondanks een premiereregeling, maar zelden ingrijpend verbeterd. De oorzaak werd gezocht in de hoge kosten waardoor er na aftrek van de premie nog steeds grote bedragen overbleven. Woningen van corporaties en de gemeente konden op verzoek incidenteel worden verbeterd door het aanbrengen van douches en de vernieuwing van keukens.³⁵

1.4 Het tweede omslagpunt

Met de invoering van de Wet op de Ruimtelijke Ordening, in 1965, werd het voor gemeenten mogelijk om een structuurplan op te stellen. Een structuurplan is een beleidsinstrument waarin beleidsdoelstellingen en uitgangspunten, voor langere termijn, worden geschreven en heeft geen rechtsgevolgen. In Utrecht werd de eerste aanzet voor een structuurplan in 1976 gegeven met de uitgave *Beleidsdoelstellingen en uitgangspunten t.b.v. het structuurplan voor de binnenstad*. Het eerder genomen standpunt over het verkeer veranderde niet veel. De binnenstad moest wel zo goed mogelijk bereikbaar zijn, maar deze bereikbaarheid mocht niet *ongelimiteerd worden nagestreefd*. Hiermee werd bedoeld dat andere belangrijke kwaliteiten, zoals de structuur en het karakter van de binnenstad, niet mochten worden aangetast. Waar en wanneer deze grens was bereikt, werd niet vastgelegd en was volgens het plan *een kwestie van appreciatie*.³⁶ Op het gebied van de woningbouw is er een groot omslagpunt in het gemeentebeleid. Men stelde voor om de woningen zoveel mogelijk te behouden en te verbeteren. Bij de verwezenlijking van die doelstellingen werd ervoor gekozen om de bestaande bebouwing zoveel mogelijk te handhaven.³⁷ De voornaamste reden hiervoor was dat *"De ervaring heeft uitgewezen dat van het op ruime schaal vervangen van bestaande woningen door nieuwbouw allerhande nevenverschijnselen te verwachten zijn die als zodanig zeker niet bedoeld en meestal ook niet gewenst zijn."*³⁸ Hierbij werd gedacht aan de ingrijpende wijzigingen die optraden in de sociale structuren en daarmee ook in de sfeer en het karakter van een woongebied.³⁹ Veel negentiende-eeuwse woonwijken waren namelijk echte volksbuurten waar een intieme sfeer heerste en iedereen elkaar kende. Door reconstructie en sanering waren veel bewoners gedwongen te verhuizen waardoor de sociale structuur veranderde.⁴⁰

Het algemene uitgangspunt werd om het bestaande woningbestand zoveel mogelijk te handhaven en dit, indien nodig en mogelijk, te verbeteren. Om te bepalen of dit zo was, werd een inventarisatie gemaakt van de woningvoorraad. Hierbij werd gekeken naar het type, de grootte, de ouderdom en de bouwkundige kwaliteit van de woningen. Op grond van de kosten werden de woningen ingedeeld in goede woningen die niet verbeterd hoefden te worden, woningen die verbeterbaar waren tegen lage kosten, woningen die verbeterbaar waren tegen gemiddelde kosten en woningen die alleen verbeterbaar waren tegen hoge kosten. De woningen in de klassen goed en verbeterbaar tegen lage of gemiddelde kosten, mochten in principe niet worden gesloopt. Woningen die alleen tegen hoge kosten verbeterbaar waren mochten wel worden gesloopt, tenzij daartegen zwaarwegende stedenbouwkundige, architectonische, culturele of sociale redenen aanwezig waren. Het verbeteringsniveau werd bepaald aan de hand van het, in 1973 uitvoerde, renovatieproject van woningen in de wijk Ondiep. In Ondiep ging het om een groot complex van uitsluitend woningwetwoningen. De verbetering hiervan werd gefinancierd door de rijksoverheid. Een dergelijke regeling bestond niet voor particuliere

---

³⁵ Gemeentebestuur Utrecht 1972 (zie noot 1), pp. 11-16.

³⁶ Burgemeester en Wethouders, *Beleidsdoelstellingen en uitgangspunten t.b.v. het structuurplan voor de binnenstad*, Utrecht 1976, pp. 46-50.

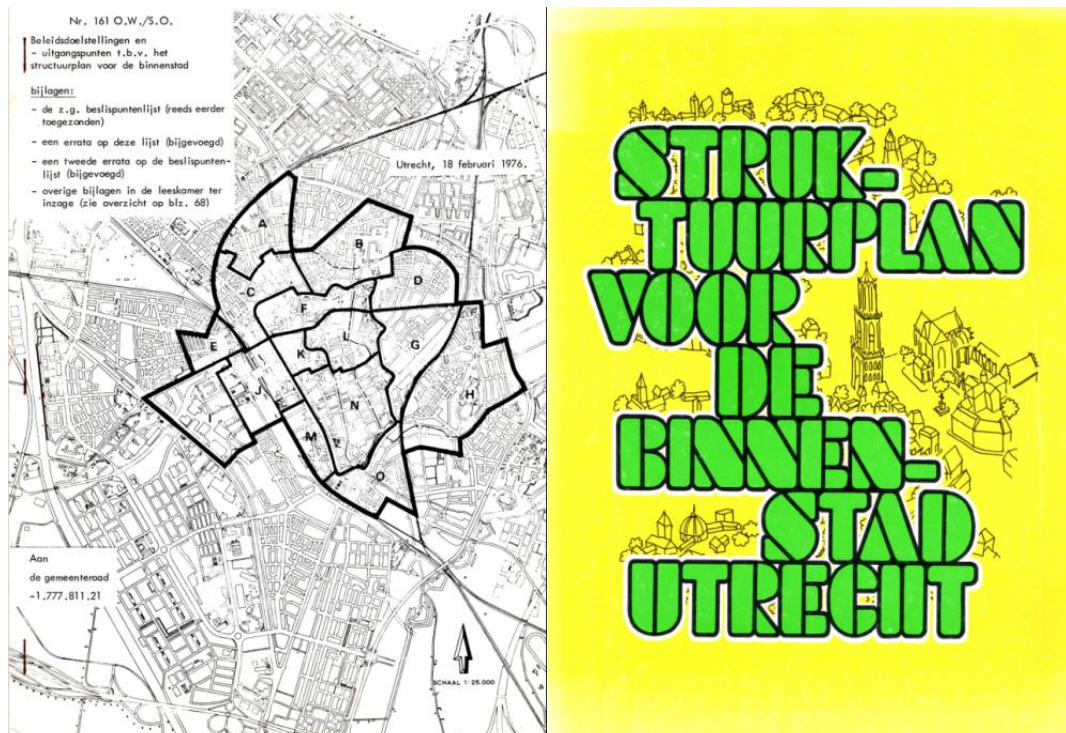
³⁷ Burgemeester en Wethouders 1976 (zie noot 36), p. 20.

³⁸ Burgemeester en Wethouders 1976 (zie noot 36), p. 20.

³⁹ Burgemeester en Wethouders 1976 (zie noot 36), p. 20.

⁴⁰ Ton Roosen en Anita ter Welle-Heethuis, *Gevolgen van de stadsvernieuwing in Utrecht. Onderzoek naar de gevolgen van de stadsvernieuwing voor (ex)bewoners die betrokken zijn bij de Tweede Saneringsstroom*, Utrecht 1978, pp. 24-28.

woningen. Omdat de verbeterprojecten buiten Ondiep zouden bestaan uit woningwetwoningen vermengd met particuliere woningen, zou het gemiddelde verbeterniveau iets lager moeten liggen. De uitgangspunten en het verbeterniveau zouden met de tijd kunnen veranderen als er bijvoorbeeld extra subsidiemogelijkheden zouden komen.⁴¹

De Beleidsdoelstellingen en uitgangspunten t.b.v. het structuurplan voor de binnenstad uit 1976 en het Structuurplan voor de binnenstad Utrecht uit 1979.

In 1979 werd het structuurplan voor de binnenstad gepubliceerd. De verschillen met de publicatie uit 1976 zijn vooral te danken aan ervaringen uit de praktijk. Zo was gebleken dat de verbetering van woningen tot een niveau, dat iets onder die van de renovatie van Ondiep lag, niet te realiseren was. Dat niveau was alleen te bereiken tegen zeer hoge kosten. Daarnaast waren er vanuit de rijksoverheid inmiddels uitgangspunten opgesteld voor de woontechnische minimumeisen bij woningverbetering. Deze sloten aan op de gemeentelijke verbeternormen, die bij de verbetering van woningen als toetsingskader dienden te worden gehanteerd, en waren een stuk lager dan de norm bij Ondiep. Het bij sloop en vervangende nieuwbouw gehanteerde uitgangspunt, *bouwen voor de zittende bevolking*, werd enerzijds positief beoordeeld omdat de zittende bewoners daarmee garantie hadden voor passende herhuisvesting. Anderzijds werd er een negatieve verandering in de bevolkingsamenstelling geconstateerd. Zo nam het aantal gezinnen in het gebied sterk af en kwamen er steeds meer studenten, alleenstaanden en immigranten te wonen. Hierdoor kwamen bestaande voorzieningen in deze buurten, zoals het lager onderwijs, onder druk te staan. Met het oog op een meer diverse bevolking zou nieuwbouw moeten plaatsvinden in drie verschillende woningtypen: eengezinswoningen, boven/benedenwoningen of etagebouw van vier tot zes lagen.⁴²

1.5 De invloed van de rijksoverheid

Deze veranderingen in het gemeentebestuur hadden verschillende oorzaken. Naast ervaringen uit de praktijk speelde vooral de grotere bemoeienis van de rijksoverheid, op het gebied van de stadsvernieuwingen en de volkshuisvesting, een rol. Na de uitbreiding van het bouwbeleid in de jaren '50 en '60 streefde de rijksoverheid er, vanaf 1968,

⁴¹ Burgemeester en Wethouders 1976 (zie noot 36), pp. 20-22.

⁴² Gemeenteraad Utrecht 1979 (zie noot 3), pp. 77-81.

aanvankelijk naar om terug te keren naar normale marktverhoudingen. Dit betekende onder andere een beperking van subsidies en een liberalisatie van de huurprijzen. Door de tegenstand van de bevolking duurde dit beleid maar tot 1972. Een nieuw kabinet maakte politici van (nieuwe) linkse partijen als D'66 en PvdA, verantwoordelijk voor volkshuisvesting en stadsvernieuwing. Dit was het begin van een nieuwe uitbreiding en intensivering van overheidsbemoeienis met de volkshuisvesting. Het accent lag hierbij sterk op de sociale woningbouw. In 1974 ging de rijksnota *Huur- en subsidiebeleid* van kracht. De huisvesting wordt hierin beschouwd als een behoefte die niet aan de wetten van vraag en aanbod mag worden overgelaten, maar doelbewust moet worden bevorderd.⁴³ Daardoor bepaalde niet langer de kwaliteit van de woning, maar het inkomen van de huurder wat de huurprijs werd.⁴⁴ Het bouwen van sociale huurwoningen werd gestimuleerd door subsidies en de huurprijzen belevens gereguleerd. Diversiteit in woningtypen werd beïnvloed door subsidies voor woningen voor speciale groepen, zoals alleenstaanden en bejaarden. Tenslotte werden er subsidies verleend voor inspraakprocedures. Hiermee wilde de rijksoverheid gemeenten en corporaties er toe aanzetten om toekomstige bewoners bij de ontwikkeling van nieuwbouwprojecten te betrekken.⁴⁵

Aan het einde van de jaren '70 ontstonden er vanuit de rijksoverheid verschillende bijdrageregelingen voor onderdelen van de stadsvernieuwing. Er kwamen onder andere woningwetningen voor nieuwbouw en woningverbetering en subsidie voor restauratie.⁴⁶ Daarnaast ontstond er de mogelijkheid om verschillende soorten subsidies met elkaar te combineren, de zogenaamde combiregeling voor sociale woningbouw en restauratie.⁴⁷ In Utrecht werd deze regeling veel gebruikt bij het zogenaamde Project 2500 (P2500). Dit project bestond uit 2500 woningen, in bezit van de gemeente, die in eerste instantie bedoeld waren voor sloop maar door dit project werden gerenoveerd.⁴⁸ De afdelingen voor monumentenzorg en volkshuisvesting hadden de opdracht gekregen om deze panden weer bewoonbaar te maken. Het project legde een grote claim op de capaciteit en middelen van de beide afdelingen omdat de woningen werden verbeterd voor hoge bedragen zonder dat dit gecompenseerd werd door de huur.⁴⁹ Om er zoveel mogelijk sociale woningbouw van te maken werden veel grote panden opgesplitst in HAT-eenheden (Huisvesting Alleenstaanden- en Tweepersoonshuishoudens). Een HAT-eenheid bestond meestal uit een gecombineerde woonkamer en keuken, een kleine slaapkamer en een badkamer met ruimte voor een wasmachine. De HAT-eenheden waren in 1975 ingevoerd door de Staatssecretaris Marcel van Dam (1938) en worden daarom ook wel *van Dam-eenheden* genoemd.⁵⁰ P2500 vervulde tegelijkertijd een voorbeeldfunctie. Door de onzekerheid over de toekomst van hun buurt, waren er ook veel particulieren die hun woningen hadden verwaarloosd. Velen volgden het voorbeeld van P2500 door hun eigen woningen op te knappen.⁵¹

1.6 De realisatie van nieuwe woningbouwprojecten in de binnenstad

Het eerste sociale woningbouwproject, dat in het kader van de stadsvernieuwingen, in de binnenstad werd gerealiseerd was aan de Strosteege en de Teugelhof. Als gevolg van sloop, voor de geplande aanleg van wegen en een parkeergarage naar het plan Kuiper, was het *gat* aan de Springweg naast de Strosteege ontstaan. Na de bouw van de parkeergarage bleef er een braakliggend terrein aan de Springweg over. Om dit op te

---

⁴³ Vreeze 1993 (zie noot 21), pp. 343-347.

⁴⁴ Martien de Vletter, *De kritiese jaren zeventig. Architectuur en stedenbouw in Nederland 1968-1982*, Rotterdam 2004, p. 25.

⁴⁵ Vreeze 1993 (zie noot 21), pp. 343-347.

⁴⁶ Vreeze 1993 (zie noot 21), p. 391.

⁴⁷ Kipp (zie noot 4).

⁴⁸ Gesprek met Bart Klück op 4 augustus 2010.

⁴⁹ Visser 2001 (zie noot 10), p. 75.

⁵⁰ Vreeze 1993 (zie noot 21), p. 372.

⁵¹ Kipp (zie noot 4).

vullen kreeg het architectenbureau Oosting & Beunderman de opdracht om een woningbouwplan te ontwerpen. Het project werd in 1974 opgeleverd en omvat 25 wooneenheden voor jongeren. De woningen vormen samen een patroon van vierkante plattegronden met ertussen een, voor de binnenstad karakteristieke, stegenstructuur.⁵² Na dit project zijn er nog een stuk of twintig anderen in de binnenstad gerealiseerd. Kenmerkend voor de meeste nieuwbouw is dat deze op al eerder vrijgekomen locaties werd gebouwd. Zo zijn de woningen aan de Vrouwenjutenstraat gebouwd op een terrein van een voormalige fabriek. In 1970 werd de fabriek gesloopt om plaats te maken voor een uitbreiding van de Willem Arntsz Stichting en een verkeersdoorbraak.⁵³ Nadat het plan voor de verkeersdoorbraak was vervallen, werd het terrein gebruikt voor de bouw van woningen voor een- en tweepersoonshuishoudens.⁵⁴

De 25 wooneenheden voor jongeren aan de Springweg en de Strosteeg met links de vierkante plattegronden.

Voor enkele andere nieuwbouwprojecten werd wel eerst gesloopt. Dit gebeurde zowel in het kader van (gedeeltelijke) wijkverbeteringen als om verkeersdoorbraken mogelijk te maken. Hoewel de meeste plannen voor straatverbredingen waren afgeblazen, vonden er nog een aantal doorgang. Een voorbeeld hiervan is de Lange Jansstraat. Deze doorbraak van de zuidelijke straatwanden was al in 1920 door Berlage bedacht, maar in het nieuwe plan zou deze niet verder gaan dan de Lange Jansstraat. Hierdoor hoefde de weg langs het Janskerhof en de Nobelstraat niet verbreed te worden. Doordat het jaren duurde voordat alle panden aan de Lange Jansstraat waren aangekocht, werd de eerste helft in 1974 gesloopt en de tweede helft in 1976.⁵⁵ De vrijgekomen grond kreeg in eerste instantie een winkel- en kantoorfunctie. Omdat er in 1976, mede door de bouw van het grote aantal kantoren in Hoog Catharijne, geen belangstellende beleggers werden gevonden kreeg de tweede helft van de Lange Jansstraat een andere bestemming. Het architectenbureau Oosting ontwierp hiervoor een complex met 23 woningen, 2 winkels en 5 kiosken.⁵⁶ Bijna tien jaar later, in 1981, werd het plan voor de doorbraak van de

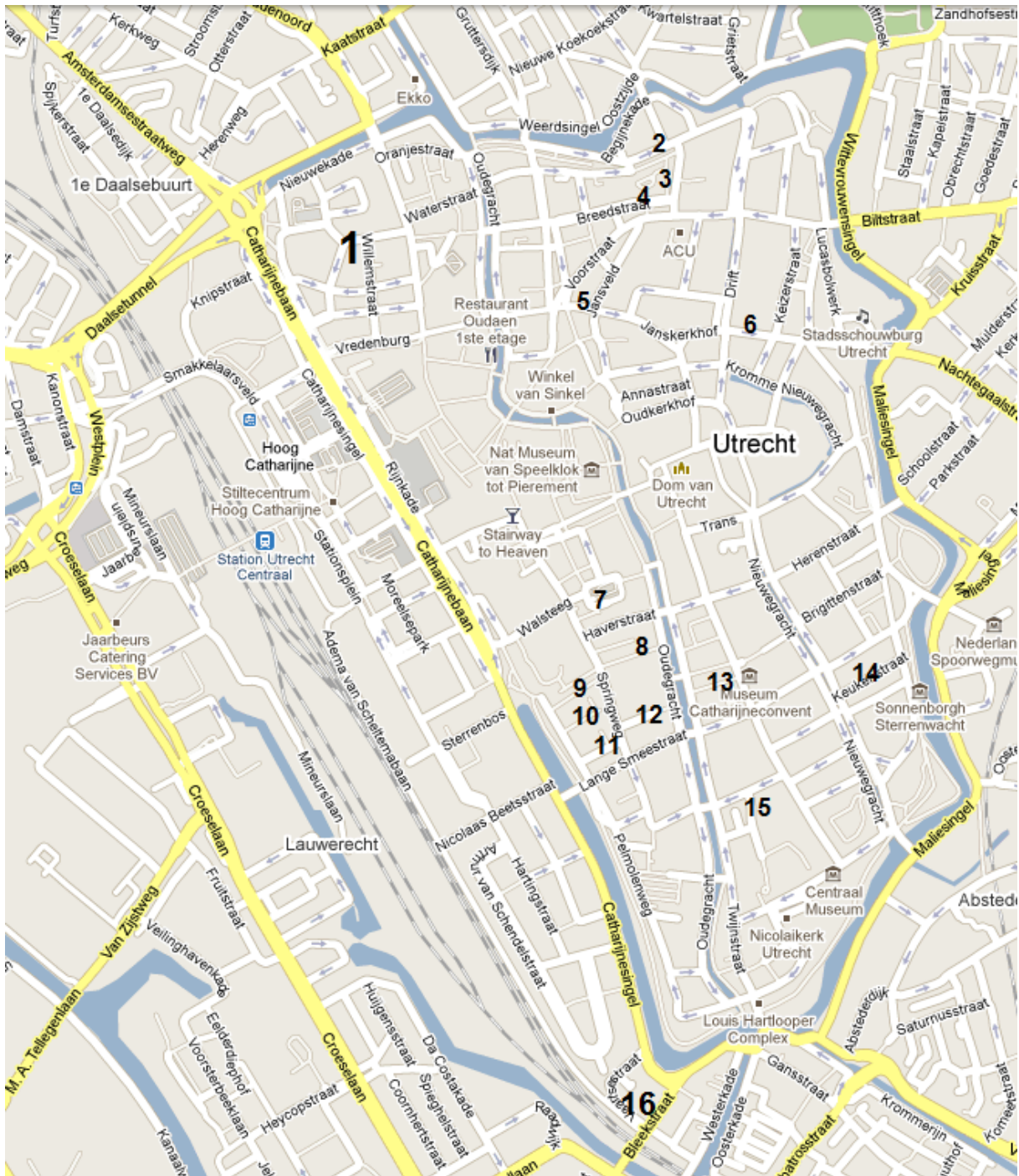
⁵² Visser 2001 (zie noot 10), p. 75.

⁵³ Gemeente Utrecht, *10 jaar Utrechtse stadsvernieuwing*, Utrecht 1982, p. 48.

⁵⁴ Bettina van Santen, *Voor elk wat wils. 100 jaar sociale woningbouw in Utrecht*, Utrecht 2010, pp. 36-37.

⁵⁵ Kipp (zie noot 4).

⁵⁶ Bureau Oosting, 'Woningen en winkels te Utrecht', *Bouw* 33 (1978) nr. 26, pp. 53-54.

Overzicht van alle, in de jaren '70 en '80 gerealiseerde, nieuwbouwprojecten in de binnenstad van Utrecht:

1. Wijk C (meerdere straten);	11. Andreasstraat;
2. Lange Lauerstraat;	12. Brandstraat;
3. Breedstraat/Begijnhof;	13. Dorstige Hartsteeg/ Dorstige Harthof;
4. Breedstraat;	14. Nieuwegracht-Oost (meerdere straten);
5. Lange Jansstraat;	15. Vrouwenjuttentent/Vrouwenjuttentent;
6. Nobelstraat;	16. Vaartbuurt (meerdere straten).
7. Strosteege/Teugelhof;	
8. Zwaansteeg;	
9. Zilverstraat;	
10. Tuinstraat;	

Nobelstraat alsnog uitgevoerd. Dit keer niet voor het autoverkeer, maar voor het openbaar vervoer.⁵⁷ Drie panden, het enige restant van de al eerder gesloopte bebouwing, werden afgebroken en maakten plaats voor een complex van winkels en appartementen.⁵⁸

Bij een aantal wijkverbeteringen werden woningen gesloopt in het kader van krotopruijningen. Dit gebeurde onder andere bij het project Nieuwegracht-Oost en in het Springhavergebied. Aan het begin van de jaren '70 was de omgeving van de Springweg een van de meest verpauperde gebieden van de binnenstad. Om de buurt te verbeteren werden er verschillende plannen opgesteld. Als eerste werden de panden van de voormalige clichéfabriek *Rommerts en Van Santen* gerestaureerd en verbouwd tot woningen en appartementen. Later werden er ook in enkele zijstraten, zoals de Tuinstraat, woningen gesloopt en vervangen door nieuwbouw. De stadsvernieuwingsprojecten in het Springhavergebied zijn doorgegaan tot aan het einde van de jaren '80. Een voorbeeld van grootschalige nieuwbouw is Wijk C. De plannen voor Wijk C bestonden tot in de jaren '70 uit het bouwen van kantoren en het slopen van de bebouwing. Er werden zoveel mogelijk huizen opgekocht en gesloopt. De braakliggende terreinen werden gebruikt als parkeerplaats. In 1973 besloot de gemeente om, met uitzondering van enkele vergevorderde plannen voor kantoren en een parkeergarage, de woonfunctie van wijk C te behouden. Omdat verbeteren heel kostbaar was, werden er aanvankelijk plannen gemaakt om honderden woningen te slopen en deze te vervangen voor nieuwbouw. Na veel protest van de bewoners werd in 1983 afgezien van de sloop en kwamen er plannen om de woningen te verbeteren. Op de braakliggende terreinen werden nog wel enkele honderden nieuwe woningen gebouwd.⁵⁹

De Tuinstraat in het Springhavergebied voor (links) en na (rechts) restauratie en nieuwbouw.

1.7 Conclusie

Het beleid van de gemeente Utrecht, ten aanzien van de stadsvernieuwingen, is een aantal keer sterk veranderd. Het eerste omslagpunt van het beleid begint met de stadsvernieuwingen zelf, als de gemeente besluit om de binnenstad weer aantrekkelijk te maken om in te wonen. Tegelijkertijd werd ingezien dat de plannen om de binnenstad geheel toegankelijk te maken voor het verkeer niet alleen niet mogelijk, maar ook ongewenst waren. Hierdoor werden de meeste verkeersdoorbraken afgeblazen. Om de meest gewenste ontwikkeling voor de oude stad te bepalen werden er verschillende (discussie)nota's geschreven. De bevolking kon hier, door middel van inspraak, een bijdrage aan leveren. In eerste instantie werden er voornamelijk plannen gemaakt voor sloop, nieuwbouw en reconstructie. Een groot deel van de oude woningvoorraad voldeed niet meer aan de toenmalige eisen en zou zoveel mogelijk afgebroken moeten worden. Het tweede omslagpunt was in 1976. Na een aantal grootschalige sloop- en nieuwbouwprojecten was gebleken dat deze niet alleen hoge kosten, maar ook andere

⁵⁷ Kipp (zie noot 4).

⁵⁸ Gemeente Utrecht 1982 (zie noot 53), p. 53.

⁵⁹ Visser 2001 (zie noot 10), pp. 99-106.

ongewenste ontwikkelingen met zich mee brachten. Met het besluit om de oude woningvoorraad zoveel mogelijk te handhaven en te verbeteren, werd een radicaal andere weg ingeslagen. De 2500 woningen die de gemeente inmiddels in bezit had, werden met P2500 verbeterd in plaats van gesloopt. Naast de praktijkervaring en de hoge kosten, speelde grotere subsidiemogelijkheden een rol. Zo werd bij P2500 veel gebruik gemaakt van de combiregeling voor subsidie voor sociale woningbouw en restauratie. De nieuwbouw die vanaf 1974 in de binnenstad tot stand kwam, werd voornamelijk gebouwd op al eerder leeggekomen terreinen. Dat dit niet voor alle projecten gold blijkt onder andere uit de nieuwbouw in de Nobelstraat, waar begin jaren '80 nog een straatverbreding is uitgevoerd.

Hoofdstuk 2: Het protest van de bewoners

Na de wederopbouw en twintig jaar grote economische groei, sloeg het tij na 1970 om. Door de oliecrisis van 1973 nam de werkloosheid toe. Ondertussen bleven de lonen en de uitgaven van consumenten stijgen en voltooide de regering de verzorgingsstaat, waardoor allerlei subsidies werden ingevoerd. Om dit te kunnen betalen maakte de regering steeds meer schulden. De tweede oliecrisis in 1979 leidde al snel tot een internationale recessie, die tot 1984 duurde. Het aantal werklozen in Nederland schoot omhoog van 210.000 tot 822.400. Door de stijgende prijzen kon de regering de uitgaven niet meer betalen. Dit had tot gevolg dat de lonen en uitkeringen werden verlaagd. De economische crisis werd nog versterkt door de naoorlogse geboortegolf, waardoor de beroepsbevolking tussen 1971 en 1984 met 1 miljoen was toegenomen, terwijl het aantal arbeidsplaatsen was gedaald. Daarnaast groeide het aantal huishoudens van 4 miljoen in 1970 naar 5,1 miljoen in 1984. Vooral het aantal eenpersoonshuishoudens groeide sterk (van 17% naar 26%). Dit kwam niet alleen door het toegenomen aantal echtscheidingen, maar ook door de immigratie. Het aantal immigranten bedroeg, van 1975 tot 1980, 242.000 mensen.⁶⁰ De crisis vond plaats tegen de achtergrond van een aantal maatschappelijke veranderingen. Door de seksuele revolutie en de emancipatie veranderde de positie van vrouwen in de samenleving.⁶¹ Emancipatie- en protestbewegingen zoals Dolle Mina, Provo's en de Kabouters waren ontevreden over de toenmalige inrichting van de samenleving en droegen alternatieve denkbeelden aan. Ze waren voornamelijk voor sociale en stedelijke veranderingen.⁶²

2.1 Democratisering en maatschappelijke veranderingen

Vanaf het einde van de jaren '60 begonnen jongeren zich te verzetten tegen de inrichting van de samenleving. Ze accepteerden niet meer zomaar wat hun door bestuurders werd verteld en protesteerden tegen beslissingen van de overheid en de universiteit. Hierdoor ontstond een klimaat waarin steeds meer mensen zich afvroegen of bestuurders wel konden bepalen wat er wel en niet moest gebeuren. Met deze beweging nam de eerste tegenstand bij plannen van gemeenten met de oude binnensteden vorm aan. Bewoners richtten wijk- en buurtcomités op en protesteerden tegen verkeersplannen en de afbraak van vooroorlogse buurten.⁶³ Verschillende werkgroepen pleitten daarnaast tegen de aantasting van de natuur en de karakteristiek van de binnenstad. De kraakbeweging bezette leegstaande woningen en bedrijfspanden en pleitte naast een oplossing voor het woningtekort voor alternatieve waarden en beleidsvernieuwing.⁶⁴ Hiernaast was er een groeiende ontevredenheid over de kwaliteit en schaalvergrotingen van de stad. Bij de kraakbeweging waren niet alleen studenten en alleenstaande jongeren aangesloten, maar ook gezinnen die geen woning konden krijgen. Deze gezinnen behoorden veelal tot de groep *stille krakers*. Dit hield in dat ze niet aangesloten waren bij de Kraakbond of mee deden met protesten. Zij kraakten omdat ze geen huurwoning konden krijgen. Door het woningtekort waren er namelijk zulke lange wachtlijsten dat een toewijzing jaren kon duren.⁶⁵

De kritiek die in de jaren '60 ontstond op de verpaupering en grootschalige bouwprojecten in de binnensteden, veranderde eind jaren '60 in verzet. Het idee van omvangrijke saneringen die de Nederlandse steden onherkenbaar zouden veranderen riep een sterke reactie bij de bevolking op. Er werden protestacties gevoerd en woningen

---

⁶⁰ Hans van der Cammen en Len de Klerk, *Ruimtelijke ordening. Van grachtengordel tot vinex-wijk*, Houten 2003, pp. 233-239.

⁶¹ Vletter 2004 (zie noot 44), p. 17.

⁶² Virginie Mamadouh, *De stad in eigen hand. Provo's, kabouters en krakers als stedelijke sociale beweging*, Amsterdam 1992, p. 14.

⁶³ Jan Boesenkool e.a., *Gewoon Utrecht... ..en hoe woont dat? 1945-1980: van provinciestad tot betondorp*, Utrecht 1983, p. 55.

⁶⁴ Cammen en Klerk 2003 (zie noot 60), p. 237.

⁶⁵ Mireille Sennet, *Krakers en beleidmakers. Kraakbeweging en gemeentebestuur in Utrecht van 1970 tot 1988*, Utrecht 1997, p.34-37.

gekraakt om te voorkomen dat deze gesloopt zouden worden. Onder invloed van deze veranderingen ontstond er langzamerhand een nieuwe bestuurlijke cultuur waarin democratisering door participatie een belangrijke rol speelde.⁶⁶ Hierdoor kregen bewoners, door middel van inspraak, een stem in de besluitvormingsprocessen van gemeenten. Het ontstaan van deze nieuwe bestuurlijke cultuur betekende niet dat gemeenten en de bevolking meteen op een lijn zaten over de toekomstplannen van de stad. In Utrecht werd nog tot in de jaren '80 kritiek geleverd op de sloop- en nieuwbouwplannen van de gemeente.

Demonstraties in Utrecht: links van studenten tegen de verhoging van het collegegeld en rechts van bewoners voor de verbetering van hun buurt.

Het verzet in Utrecht kwam op gang door de uitwerking van de plannen voor Hoog Catharijne en het nieuwe station. In het begin verliep de bouw bijna onopgemerkt, maar toen de plannen voor het station en het wegennetwerk in de binnenstad in voorbereiding kwamen nam de weerstand toe. Het werd steeds duidelijker welke negatieve effecten deze ontwikkelingen hadden op het monumentale karakter van de stad en winkeliers begonnen zich zorgen te maken over hun concurrentiepositie. De eerste protestacties werden gevoerd tegen de onleefbaarheid van de stad, de demping van de Catharijnesingel en de sloop van de Stationswijk. Ondanks het verzet van de bewoners, werd de Catharijnesingel tussen 1968 en 1970 gedempt en volgde de sloop van de Stationswijk niet veel later. Overigens betreurde niet iedereen het verlies van de Stationswijk. In de laatste fase van de sloop werd er vrijwel uitsluitend bezwaar gemaakt door mensen die, via de Stichting Bijzondere en Aanvullende Huisvesting (BAH), tijdelijk in de wijk mochten wonen.⁶⁷

Het uitvoeren van de verkeersplannen betekende dat hele buurten zouden worden afgebroken. Doordat veel bewoners niet weg wilden ontstond het wijkverzet. Het ging niet alleen om behoud van het karakter en de schoonheid van de stad, maar ook om het behoud van het eigen huis, de straat en de buurt. In het begin van de jaren '70 werden dan ook in veel buurten en wijken comités opgericht. Door middel van muurkranten – een medium waarop (anarchistisch getinte) actiegroepen zich kritisch uiten – bleven bewoners op de hoogte van de plannen van de gemeente.⁶⁸ Het vele protest liet het Utrechtse bestuur en het denken over de stad, niet onberoerd. In 1970 werd de nota *Kernbeeld* opgesteld met de bedoeling om een discussie met de bevolking op gang te brengen over de toekomst van de stad.⁶⁹ De reacties werden gepubliceerd en meegewogen bij de totstandkoming van de eerste beleidsschets *Utrecht doelbewust naar de toekomst* uit 1971. Het ontstaan van inspraakprocedures op de plannen van de

⁶⁶ Vletter 2004 (zie noot 44), pp. 17-19.

⁶⁷ Visser 2001 (zie noot 10), pp. 23-28.

⁶⁸ Boesenkool 1983 (zie noot 63), pp. 53-57.

⁶⁹ Gemeente Utrecht 1982 (zie noot 53), p. 62.

gemeente heeft er uiteindelijk toe geleid dat de meeste verkeersplannen niet zijn doorgegaan.⁷⁰

Wel gebeurt: de demping van de Catharijnesingel in 1968-1970 (links) en de hierna aangelegde Catharijnebaan (rechts).

Niet gebeurt: De Voorstraat en de Breedstraat zoals deze er na uitvoering van het plan Kuiper uit zouden zien.

2.2 Een goede en betaalbare woning

De oude stadswijken van rond 1900 dreigden te verpauperen door gebrek aan onderhoud, verkeersdoorbraken en de onzekerheid over toekomstige plannen. Tussen 1965 en 1984 vertrokken er ongeveer 536.200 mensen uit de vier grote steden — Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Utrecht — waarvan twee derde in de eerste tien jaar. De meeste mensen gingen weg omdat ze geen woning konden vinden of omdat hun woning te klein was, er geen onderhoud aan werd gepleegd, het geen voorzieningen als een douche en centrale verwarming had en ze een betere nieuwbouwwoning konden krijgen. Vooral jonge gezinnen met kinderen vertrokken naar de nieuwe buitenwijken en pas gebouwde steden als Nieuwegein.⁷¹ Hun plaats werd ingenomen door studerende of werkende jongeren en migranten. Het waren vooral de mensen met een laag inkomen die in de kleine vooroorlogse huizen bleven of kwamen te wonen. Voor hun was dit het enige betaalbare.⁷² De verwaarlozing van woningen kwam niet alleen door de onzekerheid over de toekomst maar ook doordat veel eigenaren particuliere verhuurders

⁷⁰ Boesenkool 1983 (zie noot 63), p. 55.

⁷¹ Cammen en Klerk 2003 (zie noot 60), p. 244.

⁷² Boesenkool 1983 (zie noot 63), pp. 71-73.

waren. Zij wilden een zo groot mogelijke winst uit hun bezit en deden daarom vrijwel niets aan onderhoud. Het gebeurde ook dat verhuurders om financiële redenen geen onderhoud konden plegen.⁷³ De overheid greep niet in omdat het zogenaamde *particuliere initiatief* niet mocht worden aangetast. Voor een groot aantal bewoners was de oplossing van de gemeente, om de woningen te slopen en te vervangen door nieuwbouw, nadelig omdat ze de hoge huren hiervoor niet konden betalen. Daarnaast zouden er minder nieuwe woningen worden gebouwd dan er werden gesloopt. Dit betekende dat veel oorspronkelijk bewoners niet terug zouden kunnen keren. Wijk- en buurtcomités pleiten daarom bij de gemeente om de woningen niet te slopen, maar te verbeteren. Er zou ook een einde moeten komen aan de onzekerheid over het lot van de wijken.⁷⁴

Bewoners lieten hun mening niet alleen weten door protestacties maar ook door middel van reacties op, door de gemeente uitgegeven, nota's. In de nota *Hoe Utrecht reageerde. Reacties op "Utrecht doelbewust naar de toekomst"* uit 1972 pleiten de inzenders onder meer voor het bevorderen van woningen met een betaalbare huur. De huur zou niet meer moeten zijn dan 16 tot 18% van het inkomen. Hierbij zou dus niet de kwaliteit van de woning maar het inkomen van de huurder, bepalen wat de huurprijs werd. Behoud en herstel van oude woongebieden was belangrijker dan sloop- en nieuwbouw. Bij vernieuwing werd aanbevolen om kleine gebieden aan te pakken en geen bewoners over te plaatsen.⁷⁵ In 1975 publiceerde de gemeente de nota *Aanwijzing stadsvernieuwingsgebieden*, waarin 34 gebieden werden aangewezen voor sloop en vervangende nieuwbouw of renovatie. De betrokken bewoners en comités waren ontevreden omdat er geen zekerheid werd gegeven over het moment van de aanpak. Daarnaast werd er kritiek geleverd op de ANTRIVS-methode als middel om de woningen te beoordelen. Deze methode was opgebouwd uit zeven letters, die elk een kenmerk hadden dat in strafpunten werd beoordeeld. De kenmerken waren: Algemeen stedenbouwkundige karakteristiek, Naaste omgeving, bouwType, Ruimte en afmetingen, Indeling en inrichting, hygiënische Voorzieningen en technische Samenstelling. Het totaal aantal punten gaf aan of een woning goed, voldoende, matig, onvoldoende of slecht was en bepaalde of een pand verbeterd of gesloopt zou worden.⁷⁶ Er werd vooral kritiek geuit op de subjectiviteit van het middel en omdat het alleen de negatieve kanten van een woning belichtte.⁷⁷ In een herziening van de nota, die in 1978 verscheen, werd het aantal gebieden vergroot en werden bij de voorstellen termijnen van uitvoering vermeld. Voor veel gebieden betekende dit alsnog geen zekerheid omdat ze waren aangewezen als *onderzoeksgebied*. Dit hield in dat het niet bekend was of de woningen verbeterd dan wel gesloopt zouden worden.⁷⁸

---

⁷³ Hans Burie, Wouter Turpijn en Cees de Wit, *Buurtvernieuwing. Analyse en aanpak van een maatschappelijk probleem*, 's-Gravenhage 1978, pp. 7-8.

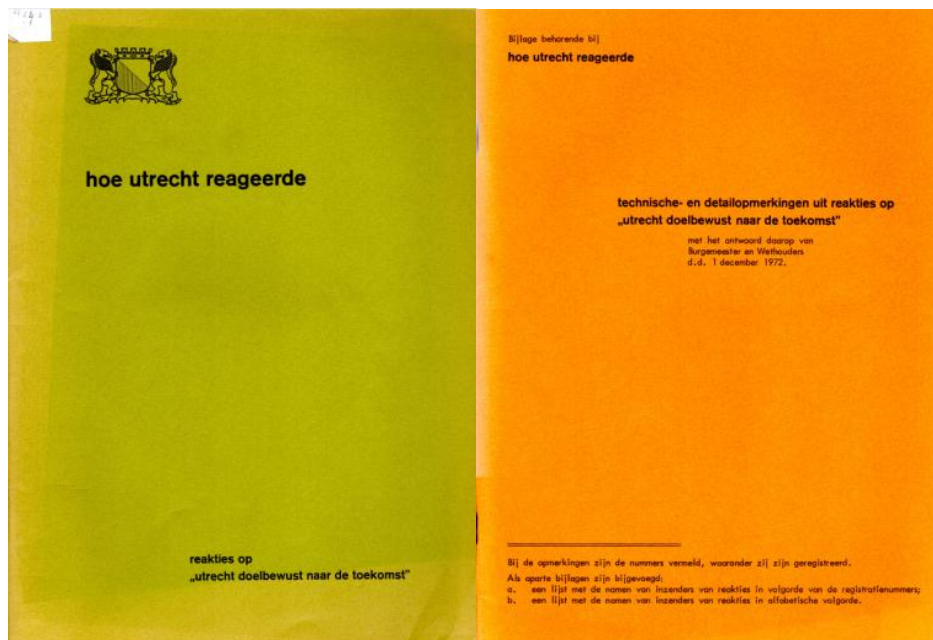
⁷⁴ Boesenkool 1983 (zie noot 63), pp. 71-73.

⁷⁵ Burgemeester en Wethouders Utrecht, *Hoe Utrecht reageerde. Reacties op "Utrecht doelbewust naar de toekomst"*, Utrecht 1972, pp. 23-25.

⁷⁶ Visser 2001 (zie noot 10), pp. 70-71.

⁷⁷ Werkgroep 2000, *Verslag 2^e fase. Inspreek binnenstad Utrecht*, Utrecht 1974, p. 11.

⁷⁸ Visser 2001 (zie noot 10), p. 71.

De nota *Hoe Utrecht reageerde* en de technische- en detailopmerkingen uit de reacties op *Utrecht doelbewust naar de toekomst* uit 1972.

In 1978 stelde de vakgroep Toegepaste Geografie van de Rijksuniversiteit Utrecht samen met de afdeling Onderzoek van de Dienst Ruimtelijke Ordening van de gemeente Utrecht een onderzoek in naar de gevolgen van de stadsvernieuwing voor de (ex)bewoners. Het onderzoek werd uitgevoerd door middel van enquêtes voor en na de sanering.⁷⁹ Er werd onderscheid gemaakt tussen *blijvers* en *vertrekkers*. Omdat de nieuwe woningen groter waren, werd het woningaantal minder. De vertrekkers waren veelal degenen die de nieuwe huren niet konden betalen en waren min of meer gedwongen te verhuizen. Zij kwamen dan ook vaak terecht in een andere vooroorlogse stadsbuurt. Voor de blijvers betekende de sanering een nieuw en groter huis met een hogere huur in een veranderde woonomgeving. Doordat de huursubsidie de huurverhoging nooit helemaal compenseerde hadden de bewoners minder geld te besteden. Dit kon een reden zijn om alsnog te verhuizen.⁸⁰ De stadsvernieuwing lijkt hiermee niet altijd in het voordeel van de bewoners te werken. Als in 1980 de nota *Stadsvernieuwing. Beschrijving van de problemen in het bijzonder op het gebied van de volkshuisvesting* verschijnt, is de mening van de bevolking over de stadsvernieuwingen weinig of niet veranderd. Een van de belangrijkste knelpunten voor de uitvoering van het volkshuisvestingsbeleid was nog steeds het verzet tegen sloop en vervangende nieuwbouw ter plaatse.⁸¹ Dit betekende niet dat alle bewoners tegen de sloop van hun woning en/of buurt waren. Voor degenen die de hogere huur konden betalen hadden de nieuwe woningen ook veel voordelen. Een communistisch georiënteerde groep vond zelfs dat alle vooroorlogse woningen gesloopt moesten worden omdat arbeiders anders nooit kans zouden maken op een mooie nieuwbouwwoning. Ze waren zo fel tegen behoud dat ze bijvoorbeeld in de Tuinstraat eigenhandig woningen hebben gesloopt.⁸²

2.3 Het ontstaan van verschillende werkgroepen

Het ontstaan van inspraakprocessen betekende zeker niet het einde van de protestacties. De negentiende-eeuwse wijken waren nog steeds aan het verpauperen en in de jaren '70 leek het erop dat de meeste sloopplannen zouden doorgaan. Daarnaast speelde dat als beslissingen eenmaal genomen waren, bestuurders deze niet zo snel terugnamen. Hetzelfde was van toepassing op plannen waarover nog geen beslissing was genomen,

⁷⁹ Roosen ter Welle-Heethuis 1978 (zie noot 40), pp. 3-4.

⁸⁰ Roosen en Welle-Heethuis 1978 (zie noot 40), pp. 24-27.

⁸¹ Gemeente Utrecht 1982 (zie noot 53), p. 69.

⁸² Klück 2010 (zie noot 48).

maar waaraan al wel veel tijd voor studie en overleg was besteed. Wanneer bewoners hiertegen waren, moesten ze veel ophef maken om inbreng te krijgen.⁸³ Dit gold bijvoorbeeld voor de verkeersplannen van Schaechterle, die al in 1969 waren gemaakt. De eerste acties werden gevoerd tegen de aanleg van de invalsweg door Wittevrouwen en de Vogelenbuurt. Als in september 1973 tijdens een inspraakavond, alle 250 bewoners op één na, tegen de aanleg van de weg stemmen gaan de plannen niet door. Hetzelfde gebeurde bij de andere invalswegen. De gemeente probeerde de plannen wel te promoten, maar doordat bewoners tegen bleven werden ze uiteindelijk ingetrokken.⁸⁴ Inspraakavonden verliepen aan het begin van de jaren '70 vaak moeizaam omdat beslissingen pas openbaar werden gemaakt als ze al genomen waren. Dit gold niet alleen voor de plannen die al in de jaren '60 waren gemaakt, maar ook voor nieuwe plannen over bijvoorbeeld de reconstructie en sanering van wijken. Bewoners konden hun opmerkingen wel naar voren brengen, maar hadden geen zekerheid dat hier rekening mee gehouden zou worden.⁸⁵

Links de verkeersplannen door de wijken Abstede en Oudwijk en rechts door Wittevrouwen en de Vogelenbuurt.

In 1977 stelde de gemeenteraad de nota *Vuistregels voor inspraak* vast. Hierin werd inspraak omschreven als: “[...] een stelselmatige manier van overleggen tussen de bevolking en het gemeentebestuur, die een besluitvorming beoogt te bevorderen, waarbij alle aspecten van de zaak in de afweging worden betrokken.”⁸⁶ Het grootste bezwaar van tegenstanders, waaronder enkele bij de stadsvernieuwingen betrokken instellingen, was dat de gemeente niet genoeg initiatief nam om inspraak te optimaliseren. Zo wees het college wijkraden af en wilden ze in plaats daarvan kleinschalige buurtraden instellen. Deze laatste behartigden alleen deelbelangen waardoor ze, met het argument van het algemene belang, genegeerd konden worden. Inspraak werd volgens de opposenten nog steeds gezien als het laatste punt in de beleidsvoorbereiding, waardoor plannen vaak werden opgesteld zonder de bewoners erbij te betrekken. Volgens een van de tegenstanders, D.A. de Jong van de Stedelijke Stichting Welzijnsbevordering Utrecht (SSWU), was er daarom weinig hoop om de inspraak van stadsvernieuwingen in de toekomst *hoopvol tegemoet te zien*. Hij noemde wel een positieve ontwikkeling in de wijk Abstede, waar op initiatief van het Nieuw Aktie Komitee Abstede (NAKA), de buurtraad

⁸³ Ton van der Ham en Gerrit van der Meij, *Gereedschap voor inspraak in de ruimtelijke ordening. Hoe kunnen wij mee-denken en mee-beslissen over de inrichting van onze omgeving. Want: wie zwijgt stemt toe!*, Baarn 1974, pp. 121-122.

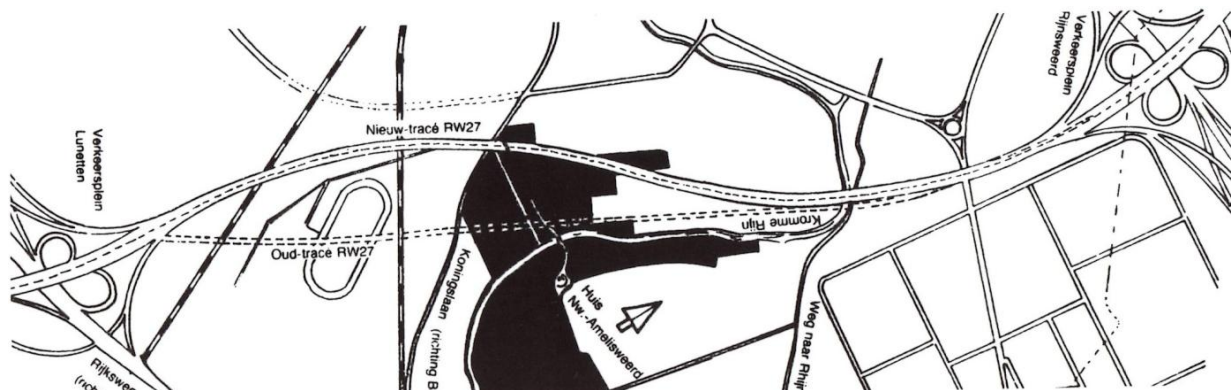
⁸⁴ Boesenkool 1983 (zie noot 63), p. 55.

⁸⁵ Ham en van der Meij 1974 (zie noot 83), p. 122.

⁸⁶ Burgemeester en wethouders Utrecht, *Vuistregels voor inspraak*, Utrecht 1977, p. 4.

en de SSWU een overleggroep was ingesteld. Deze bestond uit ongeveer vijftien bewoners, vijf ambtenaren, een lid van de buurtraad en een medewerker van de SSWU. De meeste beslissingen van de gemeente werden genomen met een meerderheid van de stemmen van de overleggroep of, als dat van belang werd gevonden, in samenspraak met alle bewoners. Er was onder andere een basisprogramma ontwikkeld met doelstellingen, randvoorwaarden en schetsen van toekomstige ontwikkelingen van de wijk en er was een architectenbureau gekozen voor bouwtechnisch onderzoek en het ontwikkelen van nieuwbouw.⁸⁷

Omdat bewoners vaak zelf met initiatieven moesten komen om inspraak te krijgen werden er naast wijk- en buurtcomités ook werkgroepen opgericht, zoals de Werkgroep Amelisweerd, de Werkgroep Ombouw Panden, de Werkgroep Singeloverkluising en de Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht. Deze werkgroepen maakten voornamelijk bezwaar tegen de aantasting van de natuur en de karakteristiek van de oude stad en hebben veel invloed gehad op de uitvoering van de gemeentelijke plannen. Zo slaagde de Werkgroep Singeloverkluising er begin jaren '70 in de gemeenteraad te overtuigen dat de aanleg van een, tijdelijke noordelijke, invalsweg de singels en de oevers te veel aan zou tasten. Voor dit plan zou niet alleen de noordelijke oever van de singel worden verbreed maar ook vier bruggen worden gebouwd. De Werkgroep Ombouw Panden streed voor de ombouw van bijvoorbeeld kerken naar woningen en de Werkgroep Amelisweerd tegen de aanleg van de A27. Deze weg zou dwars door het landgoed Amelisweerd en het natuurgebied rond de Kromme Rijn lopen. Na twaalf jaar strijd en verschillende pogingen van de gemeente Utrecht om de weg te voorkomen, werd in 1982 begonnen met de aanleg. Toch zijn de acties van de werkgroep niet voor niets geweest. In eerste instantie was het doel namelijk niet om de weg te voorkomen, maar om een zo groot mogelijk deel van het natuurgebied te behouden. Deze actie was wel geslaagd, waardoor de A27 nu niet dwars door het bos loopt maar aan de rand ervan.⁸⁸

Het tracé van de A27 volgens het oorspronkelijk plan van de Rijkswaterstaat (onderste stippellijn) en na de acties van de Werkgroep Amelisweerd (bovenste lijn).

2.4 De Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht

De Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht is in 1970 opgericht naar aanleiding van de ingrijpende plannen voor verkeersdoorbraken in de binnenstad en de plannen voor Hoog Catharijne. Het doel was om bijdragen te leveren aan het behoud en herstel van de oude stadswijken in Utrecht. De aandacht werd hierbij gericht op monumentenzorg, verkeer, volkshuisvesting, milieu, ruimtelijke ordening en maatschappelijke problemen. Om hun doelen te bereiken leverden ze niet alleen informatie aan de gemeenteraad en de burgemeester en wethouders van Utrecht, maar maakten ze ook alternatieve plannen. Deze plannen plus een toelichting over de waarde van panden en/of een gebied werden gepubliceerd in rapporten.⁸⁹ Daarnaast maakte de

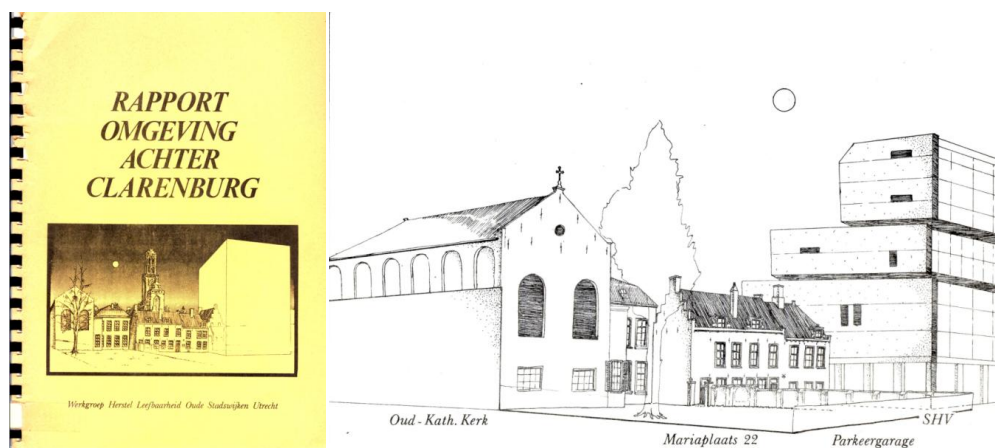
⁸⁷ D.A. de Jong, 'Hoe het Utrechtse college de inspraak in de hand houdt', *Bouw* 13 (1978) nr. 13, pp. 63-66.

⁸⁸ Visser 2001 (zie noot 10), pp. 43-46.

⁸⁹ Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht, *Puin? Een milieuafweging tussen sloop en hergebruik. 20 jaar strijd voor herstel leefbaarheid*, Utrecht 1990, p. 29.

werkgroep gebruik van de pers om hun standpunten sterker te maken. De journalist Hedde Biesma beschreef bijvoorbeeld veel acties van de werkgroep in het Utrechts Nieuwsblad. Een van de eerste activiteiten van de werkgroep was het maken van een inventarisatie van bijzondere gebouwen in de binnenstad. Hiermee wilden ze bestuurders attenderen op waardevolle panden die behouden zouden moeten blijven. In eerste instantie gebeurde dit door middel van een afspraak met de wethouder bij het betreffende gebouw. Na een aantal incidenten, waarbij een pand snel werd gesloopt voordat de wethouder kwam, gingen de leden van de werkgroep over tot kraken. Het eerste pand dat werd gekraakt was het hoekhuis voor Achter Clarenburg.⁹⁰

Dit hoekhuis zou worden gesloopt in het kader van de verkeersplannen voor de binnenstad. Deze bestonden onder andere uit een eenrichtingsweg met parkeergarages om het winkelgebied. Hiervoor was een doorbraak nodig van het Vredenburg naar het Achter Clarenburg. Het verkeer zou op deze manier via het Vredenburg en langs Hoog Catharijne naar de Mariaplaats kunnen rijden. Als deze doorbraak in 1970 in de nota *Kernbeeld* verschijnt, ontstaat er niet alleen een felle discussie met de bevolking maar ook met deskundigen zoals de architect Aart Oosting (1935-2006) en Rein Blijstra (de auteur van *2000 jaar Utrecht*).⁹¹ Om sloop te voorkomen kraakt de Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht het hoekhuis en zorgt ervoor dat de rijksdienst deze en een aantal omliggende panden op de monumentenlijst plaatst.⁹² In december 1971 publiceren ze het *Rapport omgeving Achter Clarenburg* waarin de uitgangspunten van de gemeente en de werkgroep met elkaar worden vergeleken. Een van de grootste verschillen is dat de gemeente uitgaat van een verbreding van Achter Clarenburg om bussen, brandweerwagens en bevoorradersverkeer door te laten. Hiervoor zouden verschillende woningen gesloopt moeten worden.⁹³ Een ander discussiepunt was de inpassing van een 36 meter hoog kantoorgebouw aan de Mariaplaats, ten behoeve van de kantooruitbreiding van de Steenkolen Handelsvereniging. Het gebouw paste niet bij de schaal van de negentiende-eeuwse bebouwing en zou een aantasting van de binnenstad betekenen. Uiteindelijk werd er in 1975 afgezien van de verkeersplannen en kreeg het kantoorgebouw een kleinschaliger inpassing.⁹⁴

Rapport omgeving Achter Clarenburg en een tekening hieruit met het plan voor een parkeergarage.

De inspanningen van de werkgroep hadden niet altijd het gewenste resultaat. Ondanks hun pogingen en het protest van bewoners konden de sloop van *de Puist* aan de Nobelstraat en de uitbreiding van de HEMA niet worden voorkomen. De HEMA aan de Oudegracht breidde zich in 1977 uit in de richting van de Steenweg. Dit was aanleiding

⁹⁰ Klück 2010 (zie noot 48).

⁹¹ Visser 2001 (zie noot 10), p. 30.

⁹² Klück 2010 (zie noot 48).

⁹³ Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht, *Rapport omgeving Achter Clarenburg*, Utrecht 1971, pp. 9-12.

⁹⁴ Visser 2001 (zie noot 10), pp. 37-38.

tot zorg omdat hiermee duidelijk werd dat het stadscentrum zich meer naar Hoog Catharijne verplaatste en er nogal makkelijk werd besloten om de stegenstructuur aan te tasten. Zo werd de Lauwersteeg geheel afgebroken om de HEMA een tweede ingang aan de Steenweg te geven. Deze ontwikkelingen bewijzen dat er niet altijd zorgvuldig om werd gegaan met de aanwijzing van een groot deel van de binnenstad tot rijksbeschermd stadsgezicht in december 1975.⁹⁵ De werkgroep wees erop dat de historisch waardevolle bebouwing alleen dan behouden werd als het niet in strijd kwam met de economische belangen. In het rapport *Utrecht op zijn smalst* geven ze een overzicht van alle sloopactiviteiten en sloop inhoudende beleidsuitspraken in het monumentenjaar 1975.⁹⁶ Er werd dan niet meer grootschalig gesloopt in de binnenstad, maar dit betekende niet dat voor alle straten het gevaar geweken was. Door incidentele sloop van panden, verdwenen er ook nog wel eens stukjes van de oude rooilijn.

2.5 Sloop en nieuwbouw

Vanaf 1977 schreef de Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht ook rapporten over met sloop bedreigde buurten en wijken. Het eerste rapport was *Cityschil. Een visie op: leidseveergebied, wijk c, bemuurde weerd en lauwerrecht*. Deze begon met een overzicht van de wijze waarop de gebieden waren ontstaan en daarna werden er een aantal uitgangspunten genoemd waaraan de planning in dat gebied zou moeten voldoen. Vervolgens werd per gebied een beschrijving van de toenmalige situatie en de mogelijkheden voor de toekomst gegeven. De werkgroep hoopte hiermee bij te dragen tot een beter begrip van de waardevolle eigenschappen van deze wijken die steeds meer werden ingelijfd bij het centrum. Kleinschalige woningen en ambachtelijke bedrijven werden vervangen door grote kantoren en verkeersknooppunten.⁹⁷ De rapporten verschenen ook regelmatig in samenwerking met de bewoners van een buurt of andere werkgroepen. Zo werden de rapporten *De Keukenstraat* (1979) en *De Andreasstraat. Kritiek op een sloopplan* (1981) gemaakt in samenwerking met de bewoners van de straten en het bureau Studium Generale van de Rijksuniversiteit Utrecht. De Andreasstraat is een van de zijstraten van de Springweg en maakte, begin jaren '80, door sloop en achterstallig onderhoud een verwaarloosde indruk. In het gemeenterapport *Globaal Bouwtechnisch Onderzoek Andreasstraat* werd dan ook geconcludeerd dat de straat gesloopt moest worden. De bewoners hadden hier felle kritiek op en verzochten de leden van de werkgroep om een inventarisatie te maken van de historische en bouwhistorische kwaliteiten.⁹⁸

Enkele voorbeelden van publicaties van de Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht.

⁹⁵ Visser 2001 (zie noot 10), pp. 37-39.

⁹⁶ Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht, *Utrecht op zijn smalst*, Utrecht 1975, pp. 3-4.

⁹⁷ Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht, *Cityschil. Een visie op: leidseveergebied, wijk c, bemuurde weerd en lauwerrecht*, Utrecht 1977, p. 7.

⁹⁸ Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht, *De Andreasstraat. Kritiek op een sloopplan*, Utrecht 1981, p.3.

Door de inspanningen van de bewoners en de werkgroep zijn in zowel de Andreasstraat als de Keukenstraat uiteindelijk minder woningen gesloopt dan de gemeente in eerste instantie van plan was. In de Keukenstraat, onderdeel van het stadsvernieuwingsgebied Nieuwegracht-oost, zouden zeventien panden worden gesloopt. De werkgroep schreef in samenwerking met de bewoners het rapport *De Keukenstraat* en kwam hierin met alternatieve voorstellen. Ze eisten dat de meeste woningen opnieuw onderzocht werden op hun verbeterbaarheid. Over de panden Keukenstraat 61 en 63 waren ze het eens dat deze in zeer slechte staat verkeerden en gesloopt moesten worden.⁹⁹ In 1985 werd het definitieve plan gemaakt. Hierin werden toch een aantal woningen gesloopt, maar minder dan in het oorspronkelijke plan. De nieuwe woningen werden in schaal en detaillering zoveel mogelijk ingepast in de historische omgeving.¹⁰⁰ Na de uitvoering van de plannen werd in een van de zijgevels een gedenksteen ingemetseld met de tekst: *STADSVERNIEUWING NIEUWGRACHT-OOST MCMLXXXVI W.B.V. KOMBINATIE 77.*

De Keukenstraat na de sloop en nieuwbouw in de jaren '80. Rechts de ingemetselde gedenksteen.

De inspraak van de bevolking bij nieuwbouw verschilde per project. Een groot aantal nieuwe woningen werd gebouwd op terreinen die al een aantal jaren braak lagen. Eventueel eerder vertrokken bewoners hadden geen inspraak en kwamen, op een enkele uitzondering na, niet terug naar hun buurt. Als de gemeente en bewoners, tot op zekere hoogte, overeenstemming hadden bereikt over het aantal te slopen en nieuw te bouwen woningen, was er meer inspraak. Een voorbeeld hiervan is Abstede waar het NAKA eind jaren '70 onder andere een architectenbureau had gekozen voor het ontwikkelen van nieuwbouw.¹⁰¹ Een ander voorbeeld is Wijk C waar, na jaren protest, geen woningen meer werden gesloopt. Op de plaats van al eerder gesloopte panden kwam wel nieuwbouw. Het Wijk C-comité eiste van de gemeente dat de woningen voor Wijk C-ers gebouwd zouden worden en deed een oproep om *verdreven* bewoners terug te krijgen. De gemeente ging hiermee akkoord en in juli 1981 ging de bouw van start. Om het oude stratenpatroon terug te laten keren moest er een oplossing worden gevonden voor het parkeren van auto's. Dit betekende dat er een parkeergarage onder de huizen zou worden gebouwd. Door moeizame besprekingen met de aannemer kwamen de toegezegde lage huren in gevaar en werd besloten om een aantal duurdere panden zoals kantoren in het plan op te nemen. Het oorspronkelijke stratenpatroon kwam in een aantal straten, zoals de Willemstraat en de Lange Koestraat, weer terug.¹⁰²

2.6 Conclusie

De bewoners van Utrecht hebben grote invloed gehad op de stadsvernieuwingsplannen van de gemeente. Door zich te verenigen in comités en werkgroepen hebben ze de uitvoering van een groot aantal verkeers- en sloopplannen kunnen voorkomen. Het vele

⁹⁹ Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht, *De Keukenstraat*, Utrecht 1979, pp. 22-25.

¹⁰⁰ Visser 2001 (zie noot 10), pp. 86-87.

¹⁰¹ Jong 1978 (zie noot 87), pp. 63-66.

¹⁰² L. Heerma van Voss e.a., *Wijk C. Het hart klopt door*, Utrecht 1983, pp. 77-78.

verzet zorgde er al vanaf het begin van de jaren '70 voor dat bewoners steeds meer inspraak kregen in het gemeentelijke beleid. Dat het protest nog tot ver in de jaren '80 duurde, kwam voor een groot deel omdat inspraak door de gemeente werd gezien als een van de laatste fasen in de beleidsvoorbereiding. De bevolking werd niet betrokken bij het maken van de plannen en moest veel ophef maken om inbreng te krijgen. Tegen vrijwel alle sloop- en nieuwbouwplannen van straten en wijken in de binnenstad is geprotesteerd. Het verzet kwam niet alleen van de bewoners, maar ook van andere tegenstanders van sloop zoals de Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht. Bewoners werkten vaak samen met de werkgroep maar hadden wel een ander motief. De werkgroep wilde de negentiende-eeuwse karakteristiek behouden terwijl voor bewoners de huurprijs en de sfeer van de buurt meestal de belangrijkste drijfveer was. Door het massale vertrek uit de stad waren alleen de armste mensen in de kleine woningen gebleven. Zij konden de hoge huurprijzen voor nieuwbouw veelal niet betalen en werden daardoor gedwongen om te verhuizen. De uiteindelijke uitvoering van de plannen was vaak een compromis. Alleen de woningen in zeer slechte staat werden gesloopt en vervangen door nieuwbouw ingepast in de historische omgeving. De rest van de panden werd gerenoveerd.

Hoofdstuk 3: De invloed van bouwregels en de rol van de architect

De Woningwet heeft vanaf zijn ontstaan grote invloed gehad op de woningbouw. In de loop van de twintigste eeuw kwamen er steeds meer bouweisen voor nieuwbouw. De rijksoverheid kreeg hierdoor veel zeggenschap over het ontwerp van woningen. Er waren bijvoorbeeld eisen voor plattegronden, technische voorzieningen, de afwerking van muren en de geluidsisolatie. Tijdens de crisis in de jaren '70 en '80 waren architecten niet alleen gebonden aan deze strikte regels maar ook aan kleine budgetten. Daarnaast moest er door de democratisering rekening worden gehouden met de wensen van toekomstige bewoners. Voor nieuwbouw in stadsvernieuwingsgebieden golden nog meer regels omdat deze binnen de historische karakteristiek van de stad moest passen. De woningen werden voornamelijk gerealiseerd op braakliggende grond aan smalle straten en de historische structuur moest zoveel mogelijk behouden blijven. Doordat de nieuwe woningen een stuk groter zouden zijn dan de negentiende-eeuwse arbeidershuizen, was dit vaak geen makkelijke opgave. Er werd daarom nog wel eens met rooilijnen geschoven. Door het beperkte budget en de vele bouweisen bleef er weinig geld over voor architectuur (waarmee in dit verband het ontwerp en de materialisatie van de buitenzijde wordt bedoeld). Het gevolg hiervan was dat veel nieuwbouw er hetzelfde uit kwam te zien.

3.1 De invloed en de ontwikkeling van de Woningwet

In de negentiende-eeuw waren de woonomstandigheden van arbeiders bijzonder slecht. Ze leefden met een of meerdere gezinnen in kleine en donkere eenkamerwoningen aan smalle stegen. Voorzieningen als water, riolering, verwarming en elektriciteit waren er niet. De huizen waren donker en vol met kieren en ongedierte. Als artsen in de tweede helft van de negentiende-eeuw een verband leggen tussen de ongezonde woontoestanden en de steeds terugkerende tyfus- en cholera-epidemieën, ontstaat er veel discussie over de overheidsinvloed op de woningbouw. Desondanks duurde het tot 1901 voordat er een wettelijke regeling kwam. De Woningwet van juni 1901 bestond uit 54 artikelen waarin de verantwoordelijkheid van de nationale, provinciale en gemeentelijke overheden waren vastgelegd. In de eerste 25 artikelen werden de verantwoordelijk van gemeenten voor bouwvoorschriften, de bouwvergunningverplichting, het toezicht houden op bouwinitiatieven en bewoning en ten slotte de mogelijkheden tot onbewoonbaarverklaring, ontruiming en sloop beschreven. Via artikel 30 konden gemeenten en stichtingen bij het bouwen van goede en goedkope arbeiderswoningen in aanmerking komen voor financiële bijdragen en lage leningen. De voorwaarden hiervoor waren vastgelegd in bepalingen over onder meer de organisatiestructuur, de boekhouding, het verhuurbeleid en de woningtoewijzing. Andere artikelen gingen over de uitbreiding van de bebouwde kom en de financieringsmogelijkheden van de overheid. In de loop van de twintigste eeuw is de Woningwet steeds verder uitgebreid. De wet werd op onderdelen uitgewerkt, er vonden herschikkingen en tekstwijzingen plaats en er werden nieuwe elementen aan toegevoegd. Bepaalde onderdelen zijn nieuwe zelfstandige wetten geworden, zoals de Wet op de Ruimtelijke Ordening in 1962 en de Wet op de Individuele Huursubsidie in 1986.¹⁰³

Direct na de Tweede Wereldoorlog maakte de rijksoverheid gebruik van de Woningwet door subsidievoorwaarden te stellen aan nieuwbouw. Om de beperkte middelen zo goed mogelijk in te zetten werden er grenzen gesteld aan de kwaliteit van woningen en werd er gestreefd naar zuinigheid en soberheid. De subsidievoorwaarden werden in 1946 opgesteld in de zogenaamde *Voorschriften en Wenken* (V&W). Naast woonbaarheid, effectiviteit en technische kwaliteit werd hierin ook het belang van de esthetische kwaliteit onderstreept. De indeling bestond uit wenken van algemene aard, zoals de

---

¹⁰³ Noud de Vreeze (red.), *6,5 miljoen woningen. 100 jaar Woningwet en wooncultuur in Nederland*, Rotterdam 2001, pp. 19-23.

vormgeving, wenken ten aanzien van de grootte en indeling van de woningen en wenken ten behoeve van de constructie en afwerking. Om de grootte van een woning te bepalen werd een classificatie van vier groepen gezinnen gemaakt. Groep A bestond uit alleenstaanden en kleine gezinnen met niet meer dan een kind, groep B uit normale gezinnen met twee tot en met vier kinderen, groep C uit grote gezinnen met vijf tot en met negen kinderen en groep D uit zeer grote gezinnen bestaande uit tien of meer kinderen. Hierbij kregen de gezinnen uit groep A gemiddeld 60 vierkante meter en de gezinnen uit groep D 150 vierkante meter. Deze groepen werden niet alleen gebruikt voor het berekenen van de totale oppervlakte, maar ook voor het bepalen van de grootte van de woonkamer, de keuken, de slaapkamers en cetera.¹⁰⁴

Het doel van de V&W is in de tweede helft van de twintigste eeuw veranderd. Latere versies waren vooral gericht op het verbeteren van de woningkwaliteit en het verhogen van de productiviteit. In 1965 werden de subsidievoorwaarden verhoogd en kreeg de rijksoverheid een grote invloed op het ontwerp van woningen. De nieuwe V&W gaven gedetailleerde voorschriften over de indeling, de grootte en de hoogte van vertrekken, sanitaire- en technische voorzieningen, de inrichting van de keuken, kast- en bergruimten en geluids- en warmte-isolatie. Zelfs de afwerkingen van vloeren, plafonds en wanden was vastgelegd. De verhoging van de voorwaarden leidde tot een toename van de kwaliteit van woningen. Het neveneffect was dat er steeds meer en kleinere vertrekken werden ontworpen om zoveel mogelijk subsidie voor zo min mogelijk kosten te krijgen. Uiteindelijk werden de V&W in 1983 afgeschaft en vervangen door het Bouwbesluit. Het grote voordeel hiervan was de centrale regelgeving in plaats van de dubbele regelgeving van de V&W en de voorschriften die in gemeentelijke bouwverordeningen waren opgenomen. Doordat de bevoegdheid van het opstellen van een bouwverordening bij de gemeenten lag, was er een grote variatie in de bouwvoorschriften ontstaan. Dit belemmerde de standaardisatie van bouwelementen en woningtypen.¹⁰⁵ Het bouwbesluit verving de bouwtechnische voorschriften uit de gemeentelijke bouwverordeningen waardoor er landelijk dezelfde bouwtechnische eisen konden worden gesteld.¹⁰⁶

Arbeiders in de Jacobssteeg in 1925 (links) en de Hooipoort in 1934 (rechts). Beide straten bevonden zich in Wijk C in Utrecht.

3.2 Strikte regels en budgetten

De V&W waren bedoeld als waarborg voor een minimale kwaliteit van sociale woningbouw. Volgens Noud de Vreeze ging het hierbij om: '[...] een *bruikbare woning*

¹⁰⁴ Vreeze 1993 (zie noot 21), pp. 270-272.

¹⁰⁵ Vreeze 1993 (zie noot 21), pp. 270-277.

¹⁰⁶ M. van Overveld, *Praktijkboek Bouwbesluit 2003*, Den Haag 2005 (2003), p. 11.

waarin tenminste veilig en comfortabel kan worden gewoond, zonder onnodige ergernissen, zonder gevaar voor gezondheid en veiligheid en zonder een onnodig hoge energierekening, 'n beetje flexibel en aanpasbaar en ook nog bewoonbaar en toegankelijk voor ouderen en voor mensen die slecht ter been zijn.¹⁰⁷ Hiermee werd een kleine goedkope woning bedoeld die voldeed aan de eisen van het wooncomfort. Omdat veel bestaande woningen niet meer pasten bij het stijgende welvaartsniveau, werden de kwaliteitsnormen in 1965 flink verhoogd. Om een snelle veroudering in de toekomst te voorkomen zouden nieuwbouwwoningen moeten voldoen aan een hoge kwaliteit. Deze manier van werken werd ook wel *bouwen voor de toekomst* genoemd. De nieuwe V&W zouden door standaardisatie en normalisatie de opvoering van de woningproductie moeten bevorderen.¹⁰⁸ Hierbij werd met standaardisatie het maken van afspraken over de maatvoering van bouwproducten, materialen, woningplattegronden en woningtypen bedoeld en met normalisatie het vaststellen van afmetingen, gewicht en kwaliteit.¹⁰⁹ Daarnaast werd er een nieuwe manier geïntroduceerd om de woningcapaciteit te meten. In de V&W uit 1951 werden de afmetingen van slaapkamers nog bepaald aan de hand van het aantal bedden – voor een eenpersoonsbed moest de slaapkamer bijvoorbeeld minimaal 1.80 bij 2.10 meter zijn en voor een tweepersoonsbed 2.70 bij 3.00 meter –, in de V&W uit 1965 werden deze bepaald door *verblijfseenheden*. Een verblijfseenheid was een maatstaf voor de grootte van een woning maar niet hetzelfde als het aantal vertrekken. Zo was een kamer van 5 tot 8 vierkante meter $\frac{1}{2}$ verblijfseenheid en een kamer van 8 vierkante meter of meer 1 verblijfseenheid.¹¹⁰ Het aantal verblijfseenheden was tot 1986 het criterium voor de rijksoverheid voor het berekenen van de jaarlijkse bijdrage voor nieuwe woningbouw.¹¹¹ De V&W uit 1976 bevatte voornamelijk vernieuwingen op het gebied van de bouwtechnische voorschriften.

In de V&W uit 1976 werd onderscheid gemaakt tussen *fysische aspecten*, zoals geluidswering en isolatie, *standaardisatie van maten*, waaronder de breedte en diepte van een woning en de *kwaliteitswaarborg* die werd vastgelegd in kwaliteitseisen. Er waren onder meer regels voor de afmetingen van de hoofdwoonkamer. Zo moest de minimumbreedte 3.55 meter zijn, behalve als er een versmalling of vrijstaande schoorsteen aanwezig was, dan was de minimumbreedte 3.85 meter.¹¹² Een voorbeeld van zeer gedetailleerde eisen is de slaapkamer. Voor de hoofdslaapkamer gold een minimumbreedte van 2.70 meter en een oppervlakte van 11 vierkante meter of groter. Bij andere (slaap)kamers gold voor een oppervlakte van 5 tot 8 vierkante meter een minimumbreedte van 1.80 meter en bij een oppervlakte van 8 vierkante meter en groter een minimumbreedte van 2.10 meter. Daarbij moest rekening worden gehouden met de plaatsing van een eenpersoonsbed en een kast. Het bed mocht daarnaast niet met de lange zijde onder een raam staan en er moest een loopruimte van 0.60 meter aanwezig zijn.¹¹³ De keuken moest tenminste 1.80 meter breed zijn en de mogelijkheid bieden '[...] tot plaatsing en doeltreffend gebruik van een aanrecht, een kooktoestel, een koelkast, een ander huishoudelijk apparaat en een of meer kasten of kastjes.'¹¹⁴ Er waren ook voorschriften voor de hoogte van de verdiepingen, de dikte van de muren en zelfs voor de dakhelling en de afwerking van woningen, zoals het timmerwerk.

¹⁰⁷ Vreeze 2001 (zie noot 21), pp. 105-106.

¹⁰⁸ Jos Koffijberg, *Kwaliteit met beleid: V&W ter discussie*, Delft 1997, pp. 22-26.

¹⁰⁹ Noud de Vreeze, *Kwaliteit in discussie. Woningbouw onder invloed van bezuinigingen en deregulering*, Deventer 1989, pp. 170-172.

¹¹⁰ Koffijberg 1997 (zie noot 108), pp. 22-26.

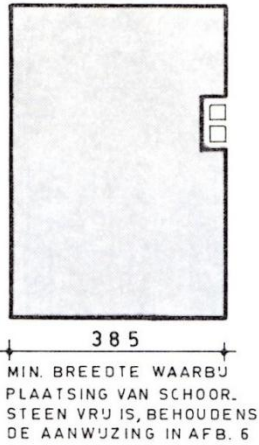
¹¹¹ Vreeze 1989 (zie noot 109), p. 174.

¹¹² Centrale Directie van de Volkshuisvesting en de Bouwnijverheid, *Illustraties bij de V&W voor het ontwerpen van woningen (1965)*, 's-Gravenhage 1966, pp. 15-16.

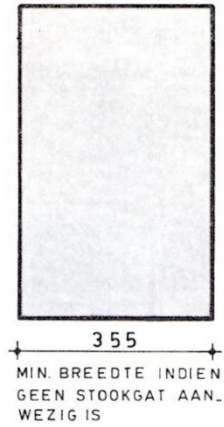
¹¹³ Rijksoverheid, *Voorschriften en Wenken*, 's-Gravenhage 1977, pp. 40-41.

¹¹⁴ Rijksoverheid 1977 (zie noot 113), p. 42.

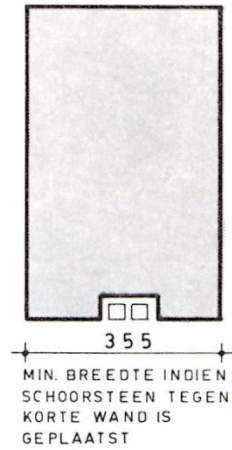
afb. 1

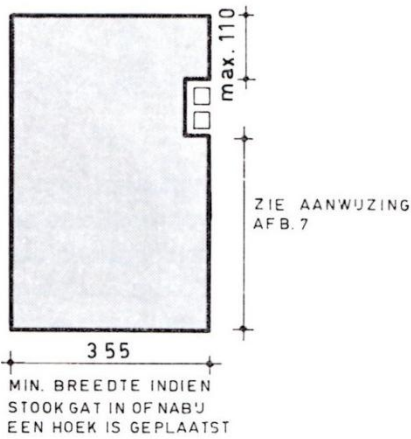
afb. 2

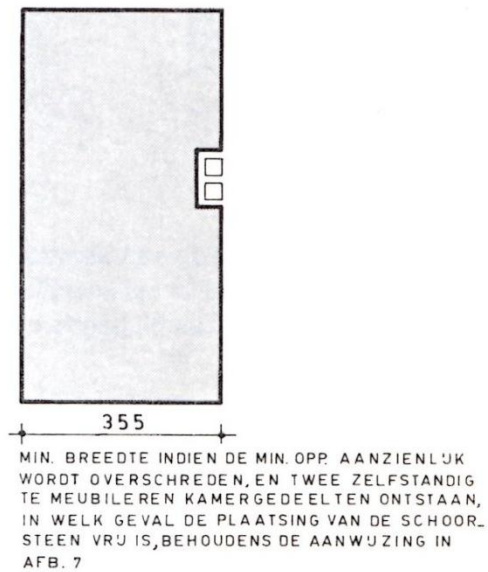
afb. 3

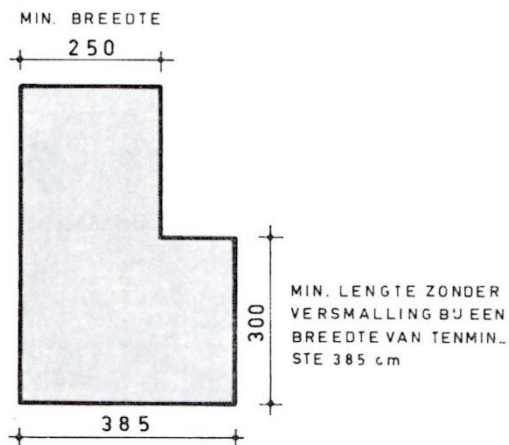
afb. 4

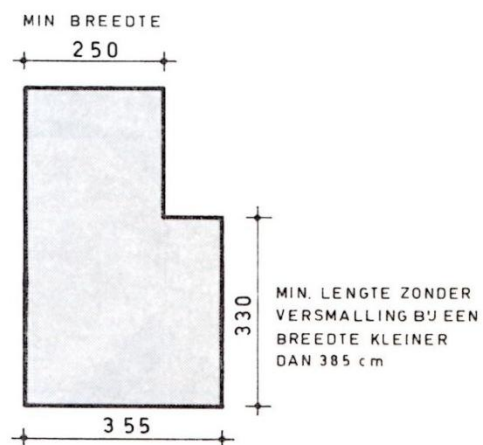
afb. 5

afb. 6

afb. 7

Illustraties bij de Voorschriften en Wenken voor de woonkamer uit 1965.

Door de crisis in de jaren '70 en '80 kwamen de budgetten voor woningbouw onder druk te staan. Het budget was vaak net voldoende om aan alle bouwregels te voldoen. Daarnaast werd er aan het einde van de jaren '70 weer gestreefd naar strakkere woningbouw en kwamen aannemers tot de conclusie dat variatie in de vormgeving hun winstmarge verkleinde. Woningbouwverenigingen, aannemers en ambtenaren die zich met volkshuisvesting bezig hielden streefden daarom naar een vereenvoudiging van de bouwplannen. Alles moest zo vlak mogelijk. Er werd vooral bezuinigd op vorm en materiaal. Poorten, erkers en loggia's werden als overbodig gezien.¹¹⁵ Aan het einde van de jaren '70 stelde de rijksoverheid een reeks onderzoeken in, om de reden van de kostenstijgingen in de woningbouw te onderzoeken. Hierbij werd onder andere gekeken naar de geluidshinderregels, de warmte-isolatiënormen, de brandweereisen en de steeds hoger bijgestelde normen in de V&W. In 1981 werden er richtlijnen opgesteld om de groei van deze kosten te beperken. Er werd onder andere gestreefd naar een gemiddeld lagere woninggrootte. Daarnaast kregen betrokken partijen op lokaal niveau meer verantwoordelijkheid voor de kosten en de kwaliteit van de bouwplannen. De volgende stap was het zogenaamde Normkostensysteem (NKS) voor sociale woningbouw. Dit was een stelsel van budgetafspraken tussen de rijksoverheid en gemeenten en bepaalde de toelaatbare kosten voor een bepaalde hoeveelheid te bouwen woningen. Het gevolg was dat bouwbedrijven opnieuw onderzoek moesten doen naar efficiëntere bouwtechnieken en de verhoging van de bouwsnelheid. Een van de mogelijkheden hiertoe was prefabricage. Architecten moesten zich meer gaan concentreren op standaardisering van onderdelen en op een betere afstemming tussen architectonisch en stedenbouwkundig ontwerp. Door middel van bouwkosten analyses konden bijvoorbeeld materiaalgebruik en kapvormen worden afgewogen tegen de grootte van woningen en warmte- en geluidsisolatie. Dit leidde tot eenvoudige en rechte bouwblokken zonder accenten in gevels en kapvormen.¹¹⁶

3.3 De ontwikkeling van de plattegrond en de inspraak van toekomstige bewoners

Decennialang werden er woningen gebouwd zonder de toekomstige bewoners naar hun opvattingen en behoeften te vragen. Gemeenten en stichtingen bepaalden hoe een woning eruit zag en hoe erin geleefd moest worden. Om de naleving van de bepalingen in de Woningwet te controleren werden er aan het begin van de twintigste eeuw gezondheidscommissies ingesteld. Zogenaamde woninginspectrices probeerden huisvrouwen te disciplineren. Gezinnen die vanwege wangedrag, vervuiling en dronkenschap niet *gehandhaafd* konden worden, werden naar een *woonschool* gestuurd. De woonschool was een kleine, gesloten buurt met een toegangspoort en een directiekamer, waar arbeiders met harde hand werden opgevoed tot *nette en verantwoordelijke burgers*. Architecten en woningcorporaties probeerden het gedrag van bewoners ook te beïnvloeden door het woningontwerp. Zo werd er, door het inbouwen van bedden, vastgelegd welke kamers gebruikt zouden moeten worden als slaapkamer. Door het ontwerpen van een kleine keuken werd geprobeerd om een einde te maken aan het gebruik hiervan als woonvertrek. In de jaren '50 werden er voor het eerst enquêtes gehouden om te onderzoeken wat bewoners zelf van hun woning vonden. De klachten gingen vooral over functionele aspecten, zoals de grootte van de vertrekken. In de tweede helft van de jaren '60 werd het onderzoek uitgebreider. Zo werd er onder meer gekeken naar mogelijkheden om woningen aan te passen aan individuele eisen.¹¹⁷

De invloed van bewoners op het ontwerpproces had te maken met de ontwikkelingen in de indeling van de plattegrond. Deze werden bepaald door een aantal aspecten die in de loop van de twintigste eeuw veranderden. Naast de woningwet waren dit de economische omstandigheden en sociaal-culturele factoren. In de eerste helft van de twintigste eeuw ging het om het verbeteren van de arbeiderswoning. Vanaf de jaren '60 waren het de

---

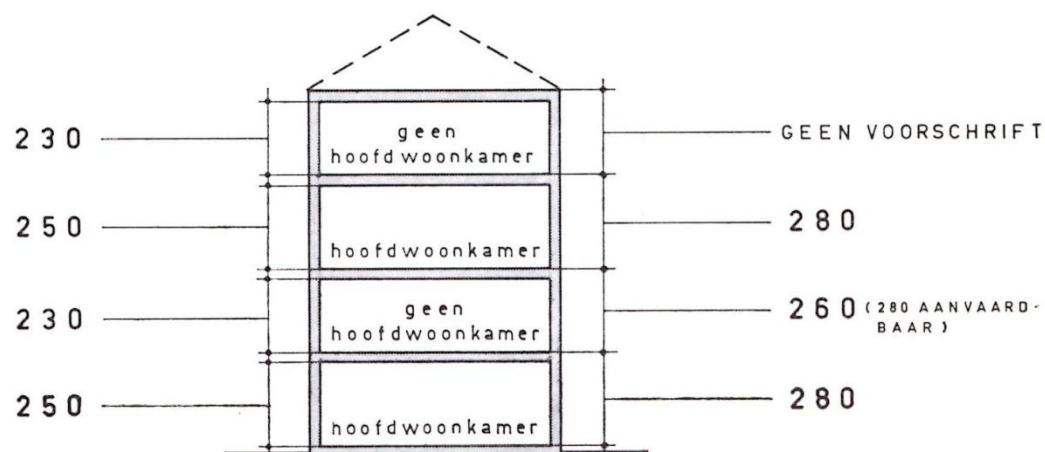
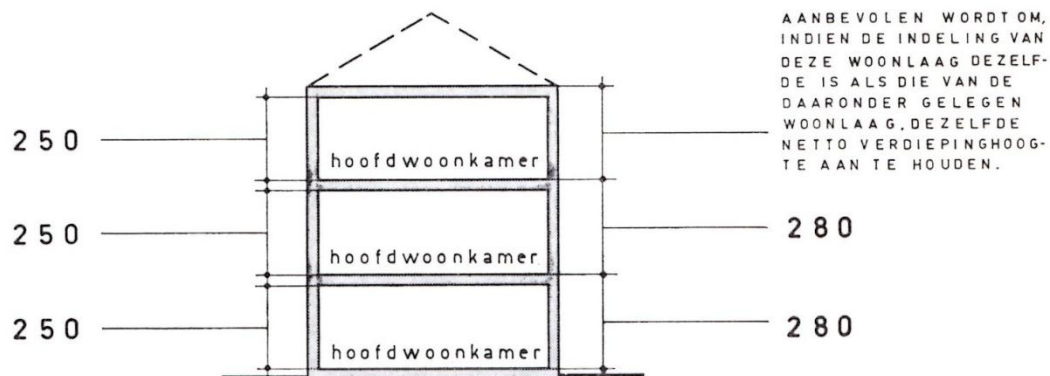
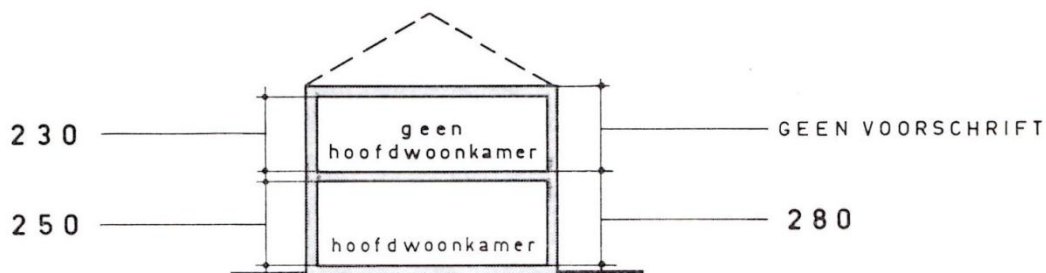
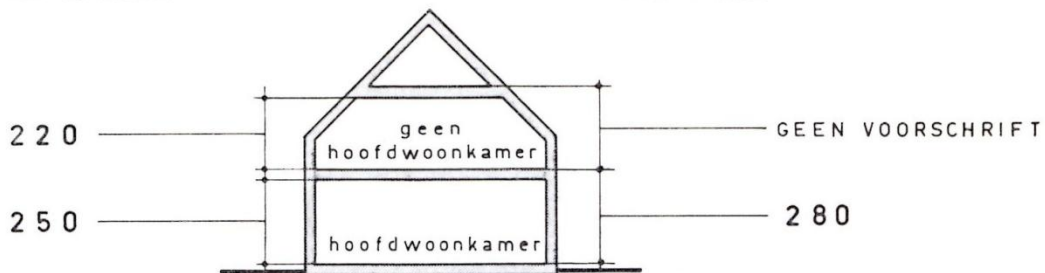
¹¹⁵ Vreeze 1989 (zie noot 109), pp. 103-104.

¹¹⁶ Vreeze 1993 (zie noot 21), pp. 445-450.

¹¹⁷ Vreeze 2001 (zie noot 103), pp. 31-33.

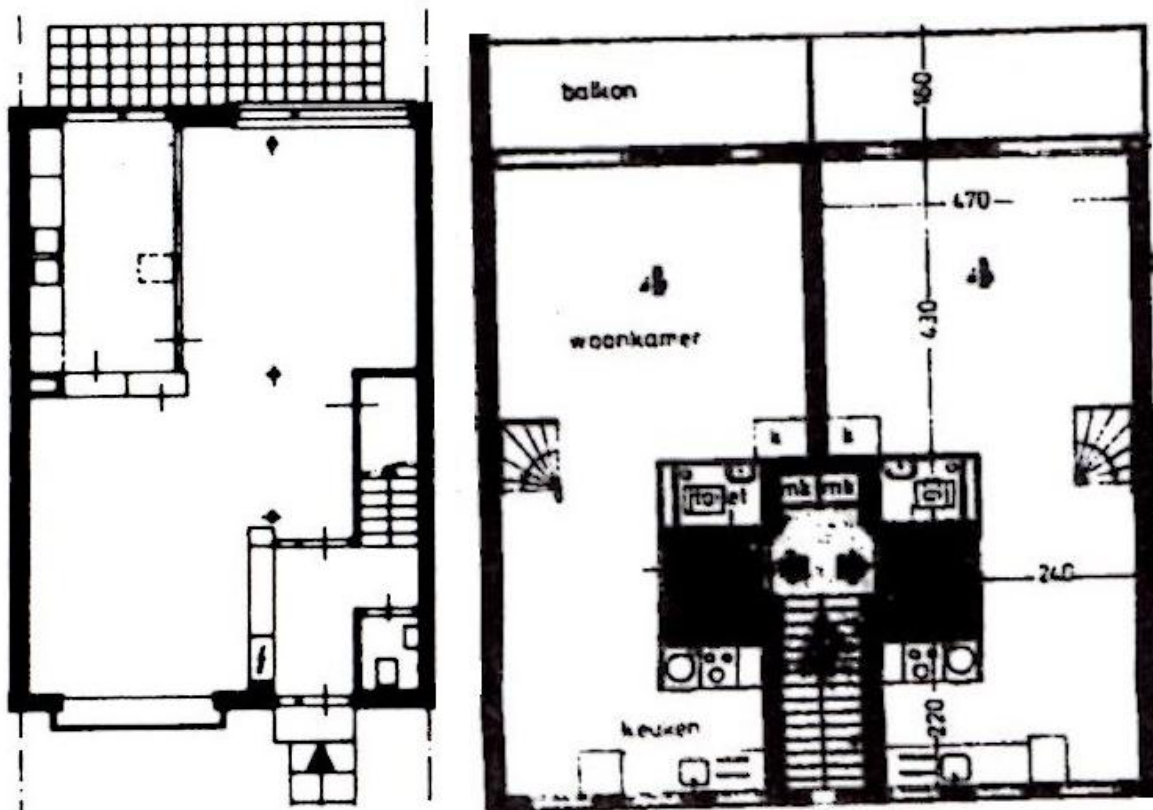
Minimummaten
 Min. netto verdieping-
 hoogte volgens art. 74
 van de M.B.V.

Standaardmaten
 Bruto verdiepinghoogte
 moet zijn volgens
 V en W 1965:

Illustraties bij de Voorschriften en Wenken voor de verdiepinghoogte uit 1965.

groepen die steeds meer afzonderlijk huisvesting behoeften, zoals alleen studenten, bejaarden en alleenstaanden waardoor de plattegrond veranderde. Tegelijkertijd ontstond er steeds meer variatie in de indeling van woningen. De keuken, die eerder om hygiënische redenen afgesloten moest zijn, veranderde steeds meer in een open keuken. Door de intrede van de centrale verwarming, verdween de haard en werd de indeling en vorm van de woonkamer losgelaten. Woonkamers werden bijvoorbeeld L-vormig, Z-vormig of U-vormig. Andere veranderingen waren de plaatsing van de trap en de betekenis van de hal. De trap, die zich tot de Tweede Wereldoorlog altijd in de hal bevond, werd ook wel verplaatst naar de woonkamer en de hal werd minimaal, verdween of werd juist heel groot. Een grote hal kon onder meer worden gebruikt als speelkamer. Bij de bouw voor speciale doelgroepen werd de indeling nog ingrijpender gewijzigd. Zo worden de woon- en slaapkamer in bejaardenwoningen vaak aan elkaar gekoppeld door middel van een schuifwand. Op deze manier kunnen echtparen samen blijven als een van de partners bedlegerig is.¹¹⁸

Een voorbeeld van een Z-woning, waarbij de keuken schuin tegenover de entree ligt (links) en een U-Woning, waarbij de woonkamer in een U rond de keuken en het toilet ligt (rechts).

Vanaf het einde van de jaren '60 gaan bewoners steeds vaker zelf hun woning verbouwen. Ze breken muren af of breiden uit door het laten plaatsen van dakkapellen en serres. Enkele van de meest voorkomende ingrepen zijn de keuken bij de woonkamer trekken en het verbouwen van de garage tot werkkamer of praktijkruimte. Met het ontstaan van inspraakprocedures kregen bewoners invloed op een aantal beslissingen in het ontwerpproces. Het initiatief hiervoor kwam meestal van de opdrachtgever en in stadsvernieuwingsgebieden ook van wijk- en buurtcomités.¹¹⁹ Aan het einde van de jaren '80 worden de eerste indelingsloze woningen gebouwd. Hierin wordt alleen een indicatie voor de keuken en sanitaire voorzieningen gegeven en de rest van de woning is vrij indeelbaar.¹²⁰ Het initiatief hiervoor werd al veel eerder gegeven door een aantal

¹¹⁸ Jaap Huisman (red.) e.a., *Honderd jaar wonen in Nederland 1900-2000*, Rotterdam 2000, pp. 16-33.

¹¹⁹ Vreeze 2001 (zie noot 103), p. 33.

¹²⁰ Huisman 2000 (zie noot 118), p. 30.

architecten, die vonden dat bewoners woningen naar eigen inzicht moesten kunnen inrichten. Een van deze architecten was Nicolaas John Habraken (1928). In 1964 richtte hij samen met tien grote architectenbureaus en de Bond van Nederlandse Architecten (BNA) de Stichting Architecten Research (SAR) op.¹²¹ Deze stichting propageerde een scheiding tussen drager en inbouw. Hierbij konden architecten de draagstructuren ontwikkelen en bewoners door middel van inbouwpakketten zelf de inrichting bepalen.¹²²

3.4 Typologie en stijl

Door de bezuinigingen op vormen en materialen was het moeilijk om architectuur van goede kwaliteit te ontwerpen. Veel eengezinswoningen werden gebouwd volgens de zogenaamde *aannemersdoorsnede*. Dit hield in: een gevel van twee verdiepingen hoog aan de straatzijde, met een schuin dak dat aan de achterzijde zo ver doorliep dat de gevel daar maar een verdieping hoog was, of andersom. Wat materiaal betreft kon er onder andere worden bezuinigd op de kwaliteit van de baksteen en de balkonhekken en kwamen er bijvoorbeeld kunststof pijpen op het dak in plaats van een schoorsteen. Deze bezuinigingen waren sterk beeldbepalend en zorgden voor een eentonige architectuur.¹²³ Een groot deel van de nieuwbouwprojecten in het Springhavergebied zijn gebouwd volgens de *aannemersdoorsnede*. Deze woningen zijn onder andere te vinden in de Zwaansteeg, de Andreasstraat, de Brandstraat en de Zilverstraat. Het project in de Zwaansteeg bestaat uit 28 woningen en was, in opdracht van de woningbouwvereniging KOMBINATIE 77, in 1979 ontworpen door Geo-project. De woningen werden gebouwd op een terrein tussen de Oudegracht en de Springweg waar het grootste deel van de oude bebouwing was gesloopt. In verband met de hoge kosten werd er zo min mogelijk geld besteed aan materiaal en vormgeving. Het plan was niet alleen kostbaar door de vele bouwregels maar ook vanwege de extra eisen die werden gesteld door de ligging in het rijksbeschermd stadsgezicht.¹²⁴

De nieuwe woningbouw aan de Zwaansteeg is gebouwd volgens de zogenaamde *aannemersdoorsnede*.

Hoewel er bij alle nieuwbouwprojecten rekening gehouden moest worden met het beperkte budget en de vele bouwregels, is er veel verschil in de kwaliteit van de architectuur. Bij een aantal nieuwbouwprojecten is er bewust voor gekozen om geen luxe en ornamentiek toe te passen. De architect Andries van Wijngaarden (1935) vond bijvoorbeeld, bij het ontwerpen van de nieuwbouw in de Vaartsebuurt in 1985, dat er van de woningen af te lezen moest zijn dat het sociale woningbouw was. Hij maakte socialistische architectuur en elke vorm van luxe en decoratie vond hij ongepast. In

¹²¹ Collectie Informatie Systeem, 'Stichting Architecten Research', van de website van het *Nederlands Architectuurinstituut* <<http://zoeken.nai.nl/CIS/archief/365>> (18 november 2010).

¹²² Vreeze 1989 (zie noot 109), p. 82.

¹²³ Vreeze 1989 (zie noot 109), pp. 103-104.

¹²⁴ Gemeente Utrecht 1982 (zie noot 53), p. 49.

totaal ontwierp Wijngaarden 130 woningen aan weerszijden van de Bleekstraat.¹²⁵ In andere nieuwbouwprojecten werd er wel veel aandacht aan de vormgeving besteed. Zo onderzocht de architect Aart Oosting, bij het ontwerpen van de nieuwbouw aan de Strosteeg en de Teugelhof in 1974, wat de kenmerkende elementen zijn voor woningen in de binnenstad. Hij vond dat dit vooral het dak van de woningen was. Omdat er in verband met de kosten geen dak op mocht, heeft de architect een dakmotief ontworpen. Het resultaat is een half dak dat voldeed aan de eisen van de V&W, waarin was bepaald dat een verdieping tenminste 2.50 meter hoog moest zijn.¹²⁶ Aart Oosting heeft ditzelfde dak twee jaar later nog een keer toegepast bij het nieuwbouwcomplex aan de Lange Jansstraat.

Het nieuwbouwcomplex in de Vaartsebuurt (links), een tekening van een woning aan de Teugelhof/Strosteeg (midden) en het woon/winkelcomplex aan de Lange Jansstraat (rechts).

Een ander project waarbij veel aandacht aan de vormgeving is besteed is de Vrouwenjuttenthof. Op dit terrein, achter de Oudegracht, was tot 1970 een fabriek gevestigd. Het was in eerste instantie bestemd voor de uitbreiding van de Willem Arntsz. Stichting en een verkeersdoorbraak. Nadat het plan voor de verkeersdoorbraak was vervallen, kocht de gemeente een deel van het terrein aan.¹²⁷ De bebouwing werd gesloopt en op het vrijgekomen gebied werden woningen gebouwd voor een- en tweepersoonshuishoudens, de zogenaamde HAT-eenheden. Het complex, ontworpen door de architecten, Coenraad Liebrecht Temminck Groll (1925) en Paulus van Vliet, lijkt met zijn smalle bakstenen gevels en hoge zadeldaken op een traditionele rij woonhuizen. Om de woningen te laten aansluiten bij de historische karakteristiek van de binnenstad hebben de architecten voor een klassieke uitstraling gekozen. Daarom is er, ondanks het beperkte budget, een duurdere baksteen (Belgische strengperssteen) gebruikt en zijn bijvoorbeeld de trapportalen afgewerkt met sierbeton. De daken, die aanvankelijk met golfplaten zouden worden bedekt, werden na een inzamelingsactie onder bewoners afgewerkt met dakpannen van slooppanden.¹²⁸

¹²⁵ Visser 2001 (zie noot 10), pp. 85-86.

¹²⁶ Kipp 2010 (zie noot 4).

¹²⁷ Gemeente Utrecht 1982 (zie noot 53), p. 48.

¹²⁸ Santen 2010 (zie noot 54), pp. 36-37.

De Vrouwenjuttenthof in 1977 gebouwd door Temminck Groll Van Vliet Architecten.

3.5 Stedenbouwkundige inpassing

Sloop en vervangende nieuwbouw ter plaatse was aan het begin van de jaren '70 de nieuwe bouwopgave. Het vervangen van onbewoonbaar verklaarde woningen was al mogelijk vanaf 1901 maar door de crisis in de jaren '30 en het woningtekort na de Tweede Wereldoorlog, was hier tot 1970 nog weinig gebruik van gemaakt. Vanaf 1968 werd het onbewoonbaar verklaren en slopen van woningen aantrekkelijk omdat hiermee ruimte kon worden gemaakt voor wegen en andere commerciële functies. Nieuwe woningbouw in stadsvernieuingsgebieden verschilde in meerdere opzichten van de nieuwbouw in uitbreidingsgebieden. Het waren vaak compacte bouwblokken met zoveel mogelijk woningen, een overdekte parkeergarage en soms ook winkel- en bedrijfsruimten. Er werd gestreefd naar zoveel mogelijk differentiatie in woningtypen. In de loop van de jaren '70 werd er steeds meer kleinschalig gebouwd. Het ging meestal om kleine locaties waar braakliggende grond werd opgevuld en enkele slechte woningen werden vervangen. Deze nieuwbouw werd sterk beïnvloed door de karakteristieken van de bouwlocatie. Het waren veelal kleine, verspreid liggende locaties, die moeilijk bereikbaar waren via de smalle straten. De nieuwe woningen werden ingeklemd tussen de bestaande bebouwing.¹²⁹

De Dorstige Hartsteeg is een goed voorbeeld van nieuwbouw ingeklemd tussen de bestaande bebouwing.

¹²⁹ Vreeze 1993 (zie noot 21), pp. 386-394.

Nieuwbouwprojecten die vanaf 1974 in de binnenstad tot stand kwamen, werden voornamelijk gebouwd op al eerder leeggekomen terreinen. De oude bebouwing, veelal bestaande uit vooroorlogse woningen en/of schuren, kleine bedrijven en fabrieken, was al eerder gesloopt. Hierdoor waren de rooilijnen en de stedenbouwkundige structuur (voor een deel) verdwenen. Een aantal architecten heeft geprobeerd om een of beide aspecten weer terug te krijgen. Aart Oosting heeft bij het ontwerp voor het woon- en winkelcomplex aan de Lange Jansstraat bijvoorbeeld getracht om de rooilijn, na de verbreding van de weg, weer naar voren te leggen. Omdat hij de straat smaller wilde laten lijken heeft hij de stoep als het ware naar binnen getrokken.¹³⁰ De winkels en kiosken in het complex hebben dan ook geen vitrines en luifels. In de Springhaverbuurt zijn de nieuwe woningen zo goed mogelijk ingepast in de schaal van de omgeving. Het ging hier om straten waar al eerder gesloopt was en waar naast nieuwbouw ook oude woningen verbeterd, gerestaureerd en verbouwd werden. De nieuwe woningen moesten daarom ingepast worden tussen de bestaande bebouwing.¹³¹ Hierdoor zijn de rooilijnen en stedenbouwkundige structuur in deze buurt grotendeels behouden gebleven. In de Zwaansteeg, waar bijna alle bebouwing in de jaren '70 was gesloopt, kwam de stegenstructuur door de inpassing van nieuwbouw weer terug.¹³²

Een ander belangrijk stedenbouwkundig aspect was de schaal en het ritme van de woningen. De vooroorlogse arbeiderswoningen waren klein en bestonden veelal uit niet meer dan een verdieping met een kap. Omdat de nieuwe woningen een groter oppervlakte hadden, zijn deze vaak een verdieping hoger geworden dan de oorspronkelijke bebouwing. Met het ritme van woningen wordt het verspringen van de gevels ten opzichte van elkaar bedoeld. Aaneengesloten straatwanden duiden er veelal op dat de woningen tegelijkertijd zijn gebouwd. In andere straten werden de woningen per stuk of in korte rijen gebouwd waardoor de gevels verspringen. Bij een aantal nieuwbouwprojecten is het ritme van de oude woningen behouden gebleven. Een voorbeeld hiervan is de Keukenstraat waar een aantal woningen wat meer naar achteren ligt.¹³³ Niet bij alle projecten is geprobeerd om de nieuwbouw in de schaal van de binnenstad te laten passen. In de Vaartsebuurt en Wijk C is dit bijvoorbeeld niet (overal) gebeurd. Op de plaats van de vier verdiepingen tellende flats aan de Bleekstraat en de Vaartsestraat stonden eerst voornamelijk kleine arbeiderswoningen van een bouwlaag met een kap.

Op deze tekening van de voorgevels van de Keukenstraat is het ritme en de inpassing van de nieuwe woningen te zien.

¹³⁰ Kipp 2010 (zie noot 4).

¹³¹ Visser 2001 (zie noot 10), pp. 99-100.

¹³² Gemeente Utrecht 1982 (zie noot 53), p. 49.

¹³³ Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht 1979 (zie noot 99), p. 23.

Gezicht op de Bleekstraat in de Vaartsebuurt in 1972/'73.

3.6 Conclusie

Het beperkte budget en de vele bouwregels hebben in de jaren '70 en '80 grote invloed gehad op het ontwerp en de architectuur van de nieuwbouwprojecten. De Voorschriften en Wenken bepaalden niet alleen hoe er gebouwd moest worden, maar hadden ook grote invloed op de plattegrond. Zo waren er onder meer minimumeisen voor de grootte van de woning, de hoogte van de verdiepingen en de grootte en indeling van ruimten zoals de keuken en de woonkamer. Toekomstige bewoners in stadsvernieuwingsgebieden konden invloed uitoefenen op een aantal aspecten van het ontwerp door zich te organiseren in wijk- en buurtcomités. Het duurde nog tot het einde van de jaren '80 voordat de eerste indelingsloze woningen werden gebouwd. Doordat bijna al het geld werd gebruikt om aan de bouweisen te voldoen, bleef er weinig over voor architectuur. Veel nieuwbouwwoningen werden dan ook gebouwd volgens de zogenaamde *aannemersdoorsnede*. De bezuinigingen op materialen waren sterk beeldbepalend. Er werden goedkope bakstenen en dakpannen gebruikt en ook de afwerkingen, zoals balkonhekken, waren van lage kwaliteit. De architecten die wel goede architectuur wilden ontwerpen moesten zelf met oplossingen, zoals het gebruik van sierbeton, komen. Veel nieuwbouwprojecten in de binnenstad van Utrecht zijn stedenbouwkundig gezien goed ingepast in de historische omgeving. Er is, op een aantal uitzondering na, rekening gehouden met het ritme en de structuur van de bestaande of al eerder verdwenen bebouwing.

Hoofdstuk 4: Twee gebieden met sloop- en nieuwbouwprojecten

In de eerste drie hoofdstukken kwamen het gemeentebestuur, het protest van de bewoners en de invloed van bouwregels en de rol van de architect aan bod. Het hoofdstuk *Twee gebieden met sloop- en nieuwbouwprojecten* brengt deze actoren samen. Aan de hand van twee concrete gevallen zal het stadsvernieuwingsproces en de wisselwerking tussen de verschillende actoren worden verduidelijkt. De keuze van deze twee gebieden is gebaseerd op het verschil in tijd en verloop van de sloop en nieuwbouw en op de aanwezigheid van bronmateriaal. In het Springhavergebied, bestaande uit de Springweg en zijn talloze zijstraten, zijn in de jaren '70 en '80 een groot aantal kleine stadsvernieuwingsplannen uitgevoerd. Hoewel de sloop- en nieuwbouwprojecten niet tegelijkertijd werden gerealiseerd, kwamen ze wel op een vergelijkbare manier tot stand. De nieuwbouw in Wijk C werd in de jaren '80 veel grootschaliger aangepakt. Het was de enige wijk in de binnenstad waar de gemeente tot in de jaren '80 sloopplannen voor had. In de casussen zullen de volgende onderwerpen aan bod komen: de geschiedenis van het gebied, de gemeentelijke plannen en de reactie van de bewoners hierop, de realisatie van de plannen en het uiteindelijke resultaat.

4.1 Springhavergebied

4.1.1 De geschiedenis van het Springhavergebied

De Springweg is van oudsher een van de verbindingswegen tussen het noorden en het zuiden van de binnenstad.¹³⁴ In 1347 vestigde de Ridder van de Duitse Orde zich in het, nu als restaurant in gebruik zijnde, Duitse Huis aan de Springweg. Andere nog bestaande gebouwen uit dezelfde tijd zijn de Geertekerk (gebouwd rond 1230) en het Bartholomeï Gasthuis (gebouwd in 1367).¹³⁵ Verder was er tussen 1125 en 1528 een klooster van de Regulieren aan de Springweg gevestigd.¹³⁶ Rond 1350 ontstonden de verbindingswegen, waaronder de Lange Smeestraat, van de Springweg naar de stadswal en van de Springweg naar de Oudegracht. Deze stegen kwamen tot stand door een verdichting van de bebouwing. De grote herenhuizen, kloosters en kerken werden langs de brede straten en grachten gebouwd en daarachter de arbeiderswoningen aan kleine straten en stegen.¹³⁷ Op de plek waar de woningen in de Tuinstraat zijn gebouwd bevond zich in de late middeleeuwen de tuin van het huis *Scherpenburg*. Deze werd in 1678 opgesplitst. Pieter van Veelo, een uitdrager die van oorsprong schoenmaker was, kocht in 1820 een deel van dit terrein aan. In 1822 kocht hij ook het huis *Scherpenburg* en in 1824 en 1827 de tuinen daarachter. Hierdoor werd een groot deel van de oorspronkelijke tuin weer samengevoegd. In de eerst aangekochte tuin liet Veelo in 1826 ongeveer 46 woningen bouwen voor gemiddeld drie tot vier personen.¹³⁸ Er woonden onder andere schoenmakers, metselaars, naaisters, kooplieden, winkelbedienden en timmermansknechten.¹³⁹

De oudste vermelding van de Andreasstraat dateert uit 1473. Tot 1891 werd de straat Molensteeg genoemd. Deze naam had betrekking op de aanwezigheid van een molen op de stadswal achter de bebouwing. Uit verkoopakten blijkt dat er in de zestiende- en zeventiende eeuw verschillende kleine woningen maar ook een aantal grotere huizen met een tuin in de steeg stonden. Rond 1603 werden er, in opdracht van G. van der Eem, vijf

---

¹³⁴ Blijstra 1969 (zie noot 7), p. 69.

¹³⁵ KOMBINATIE 77, *Een goede buurt is beter.... rekonstruktie Springweg West. Historisch overzicht, inventarisaties, probleemstelling, randvoorwaarden, uitgangspunten en maatregelen*, Utrecht 1978, p. 3.

¹³⁶ Renger de Bruin, Tarquinius Hoekstra en Arend Pietersma, *Twintig eeuwen Utrecht. Korte geschiedenis van de stad*, Utrecht 2008, p. 21.

¹³⁷ KOMBINATIE 77 1978 (zie noot 135), p. 3.

¹³⁸ Werkgroep Tuinstraat, *De Tuinstraat gered?! Goedkoop herstel haalbaar*, Utrecht 1983, pp. 13-14.

¹³⁹ Werkgroep Tuinstraat 1978 (zie noot 138), p. 3.

De situatie in Utrecht tussen 1125-1528. Op deze kaart is de Springweg met zijn talloze zijstraten al zichtbaar. Het Springhavegebied grensde aan de immunitet van St. Marie en bevatte twee kloosters, een kerk en twee gasthuizen. De herenhuizen en arbeiderswoningen zijn niet op deze kaart aangegeven en bevonden zich naast de kerkelijke gebouwen aan de Springweg en in de zijstraten.

godscameren gebouwd. Dit waren kleine woningen voor arme mensen. In de achttiende eeuw stonden er ook een herberg *Den Vergulden Uijl* en een school de *Marnixschool* in de Molensteeg. Door de bevolkingstoename vond een verdichting van de bebouwing plaats. In de tweede helft van de negentiende eeuw werden er enkele grote nieuwe woningen gebouwd en verschillende al bestaande woningen bepleisterd. Na de bouw van het Andreasklooster van de *Zusters van Liefde* in 1873 kreeg de Andreasstraat zijn huidige naam. Rond dezelfde tijd werden de stadsmuren afgebroken en de plantsoenen langs de singel aangelegd. In de jaren '40 van de twintigste eeuw werden er aan deze kant van de straat een aantal huizen afgebroken en vervangen door nieuwe grote woningen.¹⁴⁰

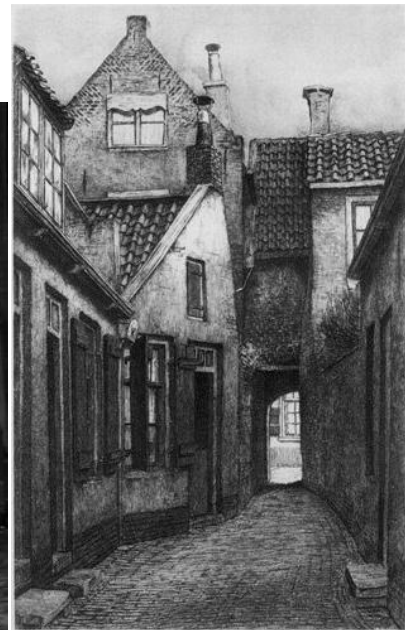
De Andreasstraat met (links) de nummers 10 en lager en het Andreasklooster en (rechts) de achtergevels van de nummers 6 tot en met 10.

Door de stijging van het aantal inwoners, van 20.000 in 1800 tot 25.000 in 1830, werden er tuinen van herenhuizen gebruikt om woningen te bouwen. De Tuinstraat ontleent zijn naam hieraan. Grondeigenaren bouwden zoveel mogelijk woningen van minimale afmetingen op open plekken. Door de woningnood werden deze kleine huizen niet zelden door meerdere gezinnen bewoond. Sanitaire voorzieningen waren er nauwelijks. Na de grote cholera-epidemie in 1866 werd er een verband gelegd tussen het uitbreken van deze ziekte en de slechte woonomstandigheden. Er ontstonden plannen om sloppen en stegen te slopen en in 1873 werd een begin gemaakt met het aanleggen van een waterleiding.¹⁴¹ Daarnaast ontstonden er maatschappijen die woningen van arbeiders opknapten. Dit gebeurde onder meer in de Tuinstraat. In 1846 verkocht Veelo de woningen aan de *Maatschappij tot Verbetering der Woningen voor Arbeiders en Minvermogenenden te Utrecht*. Deze maatschappij verbeterde woningen zonder de huur te verhogen. Naast het opknappen van de woningen, liet de maatschappij de straat verbeteren en nieuwe riolen aanleggen. Bewoners die hun huis na deze opknapbeurt lieten verwaarlozen werd de huur opgezegd.¹⁴²

¹⁴⁰ Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht 1981 (zie noot 98), pp. 11-15.

¹⁴¹ KOMBINATIE 77 1978 (zie noot 135), p. 5.

¹⁴² Werkgroep Tuinstraat 1978 (zie noot 138), p. 17.

De Tuinstraat met op de achtergrond de Catharijnesingel (links) en een gezicht op de Springweg vanuit de Tuinstraat (rechts).

4.1.2 De invloed van de verkeersplannen

De verkeersplannen van Berlage en Holsboer uit 1920 hebben ook invloed gehad op het Springhavergebied. Zo moest de Springweg worden verbreed en zou er een doorbraak komen van de Oudegracht naar de Springweg.¹⁴³ Feuchtinger stelde in 1958 voor om de Springweg en de Lange Smeestraat te verbreden.¹⁴⁴ De plannen van Kuiper voorzagen eveneens in deze verbredingen.¹⁴⁵ Daarnaast maakte de gemeente in de jaren '50 plannen voor de bouw van kantoren en parkeergarages in het westen van het Springhavergebied. In 1959 werden de woningen in de Tuinstraat onbewoonbaar verklaard en ontruimd. Alle oneven nummers werden in het begin van de jaren '60 gesloopt en de meeste even nummers werden verhuurd als pakhuizen.¹⁴⁶ In 1973 werd vanuit de gemeente een voorstel gedaan om 126 panden, verspreid door de stad, onbewoonbaar te verklaren. Hiervan bevonden zich er acht in de Andreasstraat. In verband met dit voorstel werd een *raadscommissie* aangesteld. Deze commissie vond dat de meeste woningen in de Andreasstraat onbewoonbaar verklaard moesten worden omdat ze niet voldeden aan de toenmalige wooneisen. Desondanks adviseerden ze wel om de onbewoonbaarverklaring uit te stellen. Hiermee kwamen ze tegemoet aan de wensen van de bewoners die vrijwel allemaal tegen waren.¹⁴⁷

Door de bedreiging van de verkeersdoorbraken ontvolkte de buurt en was deze sterk aan het verpauperen. Al in 1972 legde het comité Spring-Haver een *zwartboek* voor aan de gemeenteraad waarin stond dat aan 208 woningen 1036 gebreken waren geconstateerd. Het comité vond dat er wat moest gebeuren, maar hun actie had niet meteen resultaat. In 1974 schreef de journalist Hedde Biesma in het *Utrechts Nieuwsblad* dat de omgeving van de Springweg *het meest verpauperde deel van de binnenstad is*. Het eerste nieuwbouwproject kwam in datzelfde jaar tot stand aan de Strosteege en de Teugelhof. Dit project bevatte 25 woningen voor jongeren en was in opdracht van de woningbouwvereniging KOMBINATIE 77 ontworpen door het architecten bureau Oosting & Beunderman. In 1976 werd een groot deel van de binnenstad, waaronder het

¹⁴³ Blijstra 1969 (zie noot 7), p. 191.

¹⁴⁴ Blijstra 1969 (zie noot 7), p. 285.

¹⁴⁵ Blijstra 1969 (zie noot 7), p. 335.

¹⁴⁶ Werkgroep Tuinstraat 1978 (zie noot 138), pp. 17-18.

¹⁴⁷ Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht 1981 (zie noot 98), p. 16.

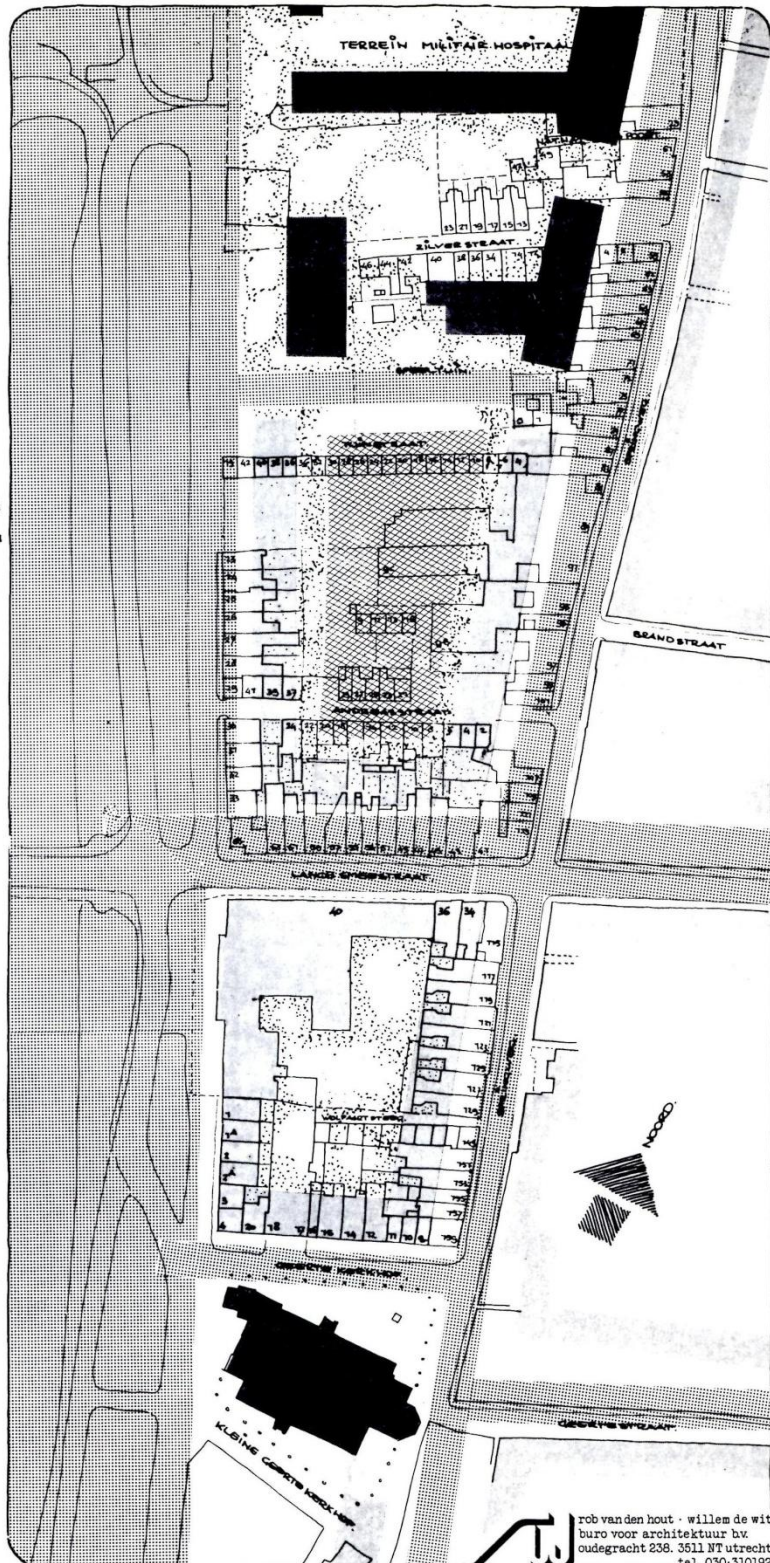
WIJEN GOEDE BUURT S BETREFFEN.....

GROOTSCHALIGE ONTWIKKELINGEN ACHTEREENVOLGENS :

- 1955 VERKEERSOPLOSSINGEN
- 1958 PLAN REUCHTINGER
- 1960 1ER PLAN KUIPER
- 1963 PLAN HOOG CATHARINE
- 1966 2DE PLAN KUIPER

PLAN KUIPER 1966

- WONINGEN TEN HOOGTE 4 LAGEN.
- BYZONDERE BEBOUWING
- VERKEERSDOELEINDEN
- EXPEDITIE EN PARKEERTERREIN
- TUIN OF ERF

rob vanden hout - willem de wit
buro voor architectuur bv.
oudegracht 238. 3511 NT utrecht
tel. 030-310192

De plannen van Kuiper voor het gebied Springweg West in 1966.

Springhavergebied, aangewezen tot rijksbeschermd stadsgezicht. Deze aanwijzing leidde er voorlopig nog niet toe, dat panden die niet op de monumentenlijst stonden of waren aangemerkt als beeldbepalend van de slooplijst werden afgehaald.¹⁴⁸ De verbetering van de buurt kwam langzaam op gang. Er werd een rehabilitatieplan opgesteld door de projectontwikkelaar Geo-project. Dit plan leidde in eerste instantie alleen tot een aantal kleinschalige verbeteringen door particulieren. In 1978 publiceerde KOMBINATIE 77 het rapport *Een goede buurt is beter.... Rekonstruktie Springweg West*. Hiermee wilde de woningbouwvereniging hun visie op de aanpak van de stadsvernieuwingen duidelijk maken en laten zien op welke wijze zij de renovatie uit wensten te voeren.¹⁴⁹ In dit rapport werden onder meer voorstellen gedaan voor de rehabilitatie van bestaande woningen en aanvullende nieuwbouw, in de vorm van gezinswoningen, op de plaats van eerder ontstane *sloopgaten*. Daarnaast wilde de woningbouwvereniging een aantal straten —de Zilverstraat, Andreasstraat en Geertebolwerk— gedeeltelijk inrichten als woonerven en het verkeer in de andere straten beperken.¹⁵⁰ Het verbeterproces kwam pas goed op gang toen in 1979 een aantal oude panden van de voormalige fabriek Rommerts en Van Santen werden gerestaureerd en verbouwd tot appartementen.¹⁵¹ In hetzelfde jaar gaf KOMBINATIE 77 de projectontwikkelaar Geo-project de opdracht voor het ontwerpen van de nieuwbouwwoningen aan de Zwaansteeg.

Het verval in de Zilverstraat (links) en in de Tuinstraat (rechts).

4.1.3 Het protest van de bevolking

Juni 1980 verscheen het gemeenterapport *Globaal bouwtechnisch onderzoek Andreasstraat*. Hierin werd geconcludeerd dat negentien van de vierentwintig woningen gesloopt moesten worden en voorgesteld om in overleg met de bewoners een nieuwbouwplan te ontwikkelen. Deze conclusie was onder andere gebaseerd op de hoge kosten voor renovatie.¹⁵² Wanneer de verbeterkosten 80% of meer dan de kosten voor nieuwbouw bedroegen was de rijksoverheid namelijk niet bereid om subsidie te verlenen.¹⁵³ Daarnaast werd de Andreasstraat niet gewaardeerd als zijnde *een waardevol onderdeel van het beschermde stadsgezicht*. Op verzoek van bewoners, die tegen de sloopplannen waren, schreef de Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken

¹⁴⁸ Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht 1981 (zie noot 98), p. 23.

¹⁴⁹ KOMBINATIE 77 1978 (zie noot 135), p. 1.

¹⁵⁰ KOMBINATIE 77 1978 (zie noot 135), pp. 31-35.

¹⁵¹ Visser 2001 (zie noot 10), pp. 105-106.

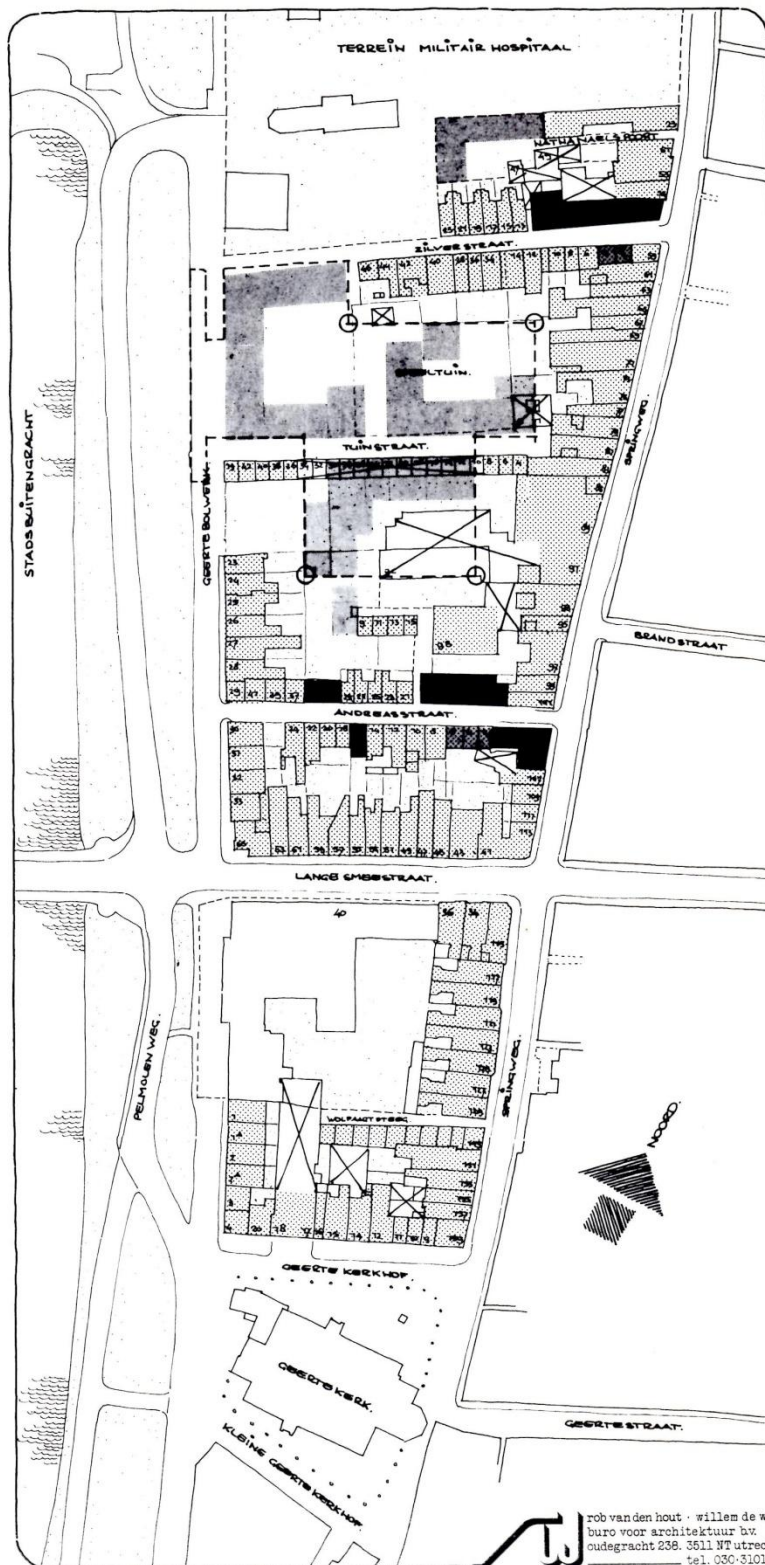
¹⁵² Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht 1981 (zie noot 98), pp. 26-29.

¹⁵³ Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht 1981 (zie noot 98), p. 17.

EEN GOEDE BUURT IS BETTER.....

BOUWKUNDIGE MAATREGELEN

- REHABILITATIE
- VERVANGENDE NIEUWBOW
- AANVULLENDE NIEUWBOW
- SLOOP
- STRUKTURELE NIEUWBOW

W rob vanden hout · willem de wit
buro voor architectuur h.v.
oudgracht 238. 3511 NT utrecht
tel. 030-310192

De bouwkundige maatregelen die volgens de woningbouwvereniging KOMBINATIE 77 genomen zouden moeten worden in het gebied Springweg West.

Utrecht in 1981 het rapport *De Andreasstraat. Kritiek op een sloopplan*. Naast een inventarisatie van de historische en bouwhistorische kwaliteiten —waarmee werd aangetoond dat de straat wel degelijk een waardevolle bijdrage leverde aan het beschermde stadsgezicht— werden er ook een aantal aanbevelingen gedaan. Zo zouden volgens de werkgroep tien woningen in samenwerking met de bewoners een grondige onderhoudsbeurt moeten krijgen en nog eens tien panden op de gemeentelijke monumentenlijst moeten worden geplaatst en gerestaureerd. Nieuwbouw kon gerealiseerd worden op eerder leeggekomen terreinen in de straat en ter plaatse van enkele slechte woningen. De Marnixschool zou aangemeld moeten worden voor de Rijksmonumentenlijst.¹⁵⁴

De Werkgroep Tuinstraat, bestaande uit buurtbewoners, de Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht en leden van het Utrechts Monumentenfonds, maakten in samenwerking met het Werkcomité Springhaver en de Bewonersgroep Springweg-West een kalender voor 1983 met als onderwerp: *De Tuinstraat gered?! Goedkoop herstel haalbaar*. Het college van Burgemeester & Wethouders had geadviseerd om de woningen te laten slopen in verband met de ruïneuze staat en door de hoge opknapkosten welke f 72.250,- per woning zouden bedragen. Met deze kalender wilde de werkgroep bewijzen dat de woningen wel goedkoop gerenoveerd konden worden. Om dit aan te tonen hadden ze in de loop van 1982 eigenhandig Tuinstraat 6 gerestaureerd. De kosten waren aanzienlijk lager dan de gemeentelijke berekeningen hadden uitgewezen en bedroegen slechts f 14.500,-.¹⁵⁵ In de kalender werd door middel van foto's en tekst verslag gedaan van het herstel en ingegaan op de geschiedenis van de huizen en de bewoners, de gemeentelijke sloopvoorstellen en een renovatieperspectief voor de hele straat. Het restauratieplan kwam tot stand nadat de leden van de bewonersgroep Springweg-West drie woningen in de Tuinstraat overnamen van een opkoper. Om te protesteren tegen de sloopplannen werden de huizen opnieuw beschilderd. Deze actie trok de aandacht van de Werkgroep Tuinstraat en na gezamenlijk overleg ontstond het idee om een van deze woningen volledig te restaureren. De restauratie werd grotendeels uitgevoerd door vrijwilligers en alleen voor het echte vakwerk werden een aannemer, loodgieter, stukadoor en een timmerman ingehuurd.¹⁵⁶

Het opknappen van de woning Tuinstraat 6 (links) en de gerestaureerde woningen en nieuwbouw aan de Tuinstraat (rechts).

¹⁵⁴ Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht 1981 (zie noot 98), pp. 26-29.

¹⁵⁵ Brief bij de kalender van de Werkgroep Tuinstraat, Utrecht, 13 januari 1983.

¹⁵⁶ Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht 1981 (zie noot 98), pp. 6-10.

4.1.4 De gerealiseerde nieuwbouwprojecten

Uiteindelijk zijn veel panden in het Springhavergebied gerestaureerd. In de eerste jaren gebeurde dit vooral in het kader van P2500 door de gemeentelijke afdelingen Monumenten en Volkshuisvesting en later door particulieren. Naast de eerder genoemde projecten aan de Strosteeg en de Teugelhof en aan de Zwaansteeg werden er in de jaren '80 nieuwbouwprojecten gerealiseerd op enkele braakliggende terreinen. De architecten Dingemans en de Vries ontwierpen in 1985 de woningen aan de Zilverstraat en de Springweg en Woonbrink de woningen aan de Brandstraat. De woningen aan de Andreasstraat en het Tuinstraatcomplex, bestaande uit 32 woningen en een parkeergarage, werden in respectievelijk 1987 en 1988 ontworpen door de architecten Robert van den Hout en Willem de Wit.¹⁵⁷ De projecten zijn stedenbouwkundig gezien goed ingepast in de historische omgeving. Er is rekening gehouden met het ritme van de bestaande of al eerder verdwenen bebouwing. De historische structuur met smalle straten, stegen en hofjes is behouden gebleven of hersteld. Bij een aantal projecten is getracht om met beperkte middelen toch goede architectuur te ontwerpen. Een voorbeeld hiervan zijn de jongerenwoningen aan de Strosteeg en de Teugelhof. In de Tuinstraat zijn woningen van zowel een als twee verdiepingen gerealiseerd. Voor de woningen met twee verdiepingen hebben de architecten een halfdak ontworpen en gebruik gemaakt van sierbeton. Hierdoor werd voldaan aan de bouweisen en hadden de woningen toch een karakteristiek schuin dak. In verband met het beperkte budget zijn veel woningen gebouwd volgens de zogenaamde *aannemersdoorsnede*. Dit is onder andere het geval bij de woningen in Zwaansteeg, de Zilverstraat en de Andreasstraat. Daarnaast werd er veel bezuinigd op de kwaliteit van baksteen en andere materialen.

De nieuwbouwwoningen tegenover de historische bebouwing aan de Brandstraat (links) en aan de Zilverstraat (rechts).

¹⁵⁷ Visser 2001 (zie noot 10), p. 100.

Incidentele nieuwbouw aan de Andreasstraat.

4.2 Wijk C

4.2.1 De geschiedenis van Wijk C

Wijk C stond in de middeleeuwen bekend als de wijk *Handvoetboog* en was aanvankelijk een haven- en handelsgebied.¹⁵⁸ Later kreeg de wijk steeds meer een woonfunctie. De eerste stenen bebouwing stamt uit de veertiende- en vijftiende-eeuw. Hiervoor stonden er waarschijnlijk houten huizen.¹⁵⁹ Wijk C heeft zijn huidige naam gekregen ten tijde van de Franse overheersing (1795-1813). In 1795 werd Utrecht in wijken opgedeeld die elk werden aangeduid met een letter, wijk A, B, C *et cetera*. Om onduidelijke redenen heeft alleen Wijk C deze naam behouden. Na de Franse bezetting leefde de economie in Utrecht op. De bevolking groeide en er werden steeds meer arbeiderswoningen gebouwd. Rond 1840 waren bijna alle gegoede burgers uit Wijk C vertrokken en ontwikkelde de wijk zich als een echte volksbuurt.¹⁶⁰ De structuur van de wijk is vanaf de middeleeuwen tot het midden van de negentiende-eeuw vrijwel ongewijzigd gebleven. In 1840 vonden er een aantal belangrijke veranderingen plaats door het slechten van de stadsmuren en de aanleg van singelplantsoenen.¹⁶¹

Wijk C was een typische volkswijk waar bewoners veel op straat leefden. Ze werkten er, vierden er feest en in hun vrije tijd zaten ze buiten op de vensterbank of op de stoep. Het bekendste trefpunt was de pomp in de Willemstraat en het café *Dikke Dries*. Wijk C-ers leefden niet zozeer voor hun plezier op straat. Doordat de huizen klein en vochtig

---

¹⁵⁸ *Volksbuurtmuseum* over Wijk C in Utrecht (bezoekt op 2 december 2010).

¹⁵⁹ Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht 1977 (zie noot 97), pp. 38-39.

¹⁶⁰ *Volksbuurtmuseum* (zie noot 158).

¹⁶¹ Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht 1977 (zie noot 97), pp. 38-39.

waren, was het voor de bewoners aantrekkelijker om buiten te leven.¹⁶² De woningen bestonden voornamelijk uit een bouwlaag met een kap en stonden veelal in sloppen en stegen. Soms woonden er zelfs twee gezinnen, een op de benedenverdieping en een op zolder. Deze gezinnen bestonden niet zelden uit ouders met meer dan tien kinderen. Als gevolg van de woningnood in de negentiende eeuw werden er veel nieuwe huizen gebouwd. Doordat elke vrije plek werd benut ontstonden er verschillende poorten zoals de *Hooipoort* en *Nooijgedagt*. Hier stonden de kleinste huizen met een woonkamer van 3 bij 4 meter, een voorkamer van 1,5 bij 3 meter en een zolder. Het fornuis in de woonkamer deed tevens dienst als kachel en de wc was meestal gedeeld met meerdere burens.¹⁶³ Doordat de vele kleine woningen zo dicht op elkaar waren gebouwd was er weinig licht en frisse lucht. De cholera-epidemieën in Utrecht woedden dan ook het hardst in Wijk C.¹⁶⁴

De poort *Nooijgedagt* in de Koningstraat (links) en de Jacobssteeg met zesentwintig woningen (rechts).

Na de cholera-epidemie in 1866 nam de gemeente Utrecht maatregelen om dergelijke rampen in de toekomst te voorkomen. In het in 1868 uitgebracht *Rapport betreffende het voorstel tot het opruimen van sloppen, stegen en percelen te Utrecht* stonden onder andere voorstellen voor het slopen van 50 woningen in Wijk C. Toch werden er tot aan het begin van de twintigste eeuw alleen incidenteel woningen gesloopt.¹⁶⁵ Vanaf 1924 werden veel bewoners van te slopen woningen naar de woonschool van de Stichting Volkswoningen (1924-1975) aan het Houtplein gestuurd. Deze school bestond uit 70 woningen met een badhuis en een opzichterwoning die in 1924 in opdracht van de gemeente Utrecht werden gebouwd. Bijna 40% van de bewoners van het Houtplein kwam uit Wijk C.¹⁶⁶ Aan het begin van de twintigste eeuw waren er verschillende veilingen en markten in Wijk C. Naast de groente- en fruitveiling was er onder anderen de paarden-, koeien- en varkenmarkt. Straten als het Paardenveld, de Lange en Korte Koestraat en de Varkenmarkt doen hier nog aan denken. De veilingen en markten trokken veel bezoekers die naderhand een bezoek brachten aan een van de kroegen in Wijk C. Handelaren bleven veelal overnachten in een van de logementen. Vanwege ruimtegebrek en bodemverontreiniging moesten de veemarkten in 1928 verhuizen.¹⁶⁷ In datzelfde jaar werd de groente- en fruitveiling verplaatst naar de Croeselaan. Door de crisis in de jaren '30 en het verdwijnen van de veilingen en markten verdwenen veel

¹⁶² Heerma van Voss 1983 (zie noot 102), p. 15.

¹⁶³ Hans Beentje en Beatrijs van den Belt, *Volksbuurtmuseum Wijk C. Hoogtepunten uit de collectie*, Amsterdam 2002, p. 3.

¹⁶⁴ Wijk C-comité, *Slopen Nee, Behoudt Wijk C*, Utrecht 1982, p. 23.

¹⁶⁵ Wijk C-comité 1982 (zie noot 164), p. 20.

¹⁶⁶ *Volksbuurtmuseum* (zie noot 158).

¹⁶⁷ Beentje en van den Belt 2002 (zie noot 163), pp. 4-7.

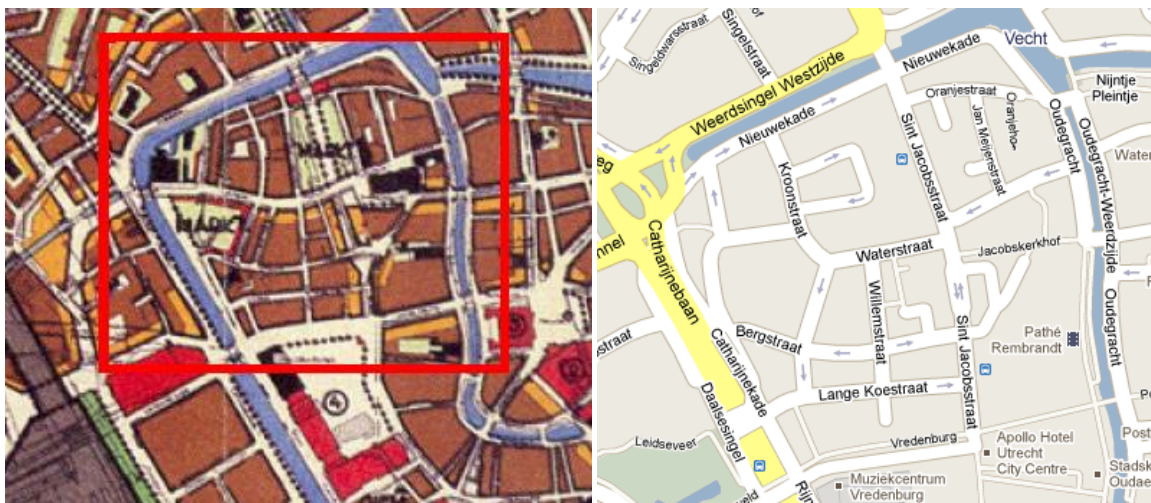
handelaren en een groot deel van de horeca uit Wijk C.¹⁶⁸ Rond dezelfde tijd begon ook de eerste grootschalige sloop van woningen.

De Willemstraat met rechts de ingang van de Korte Hamsteeg (links) en een aantal vrouwen, waaronder mevrouw van Reenen van het logement het Zwarte Anker (rechts).

4.2.2 De invloed van de verkeersplannen

Door de verkeers- en saneringsplannen die rond 1930 op gang kwamen, werden de structuur en het karakter van Wijk C ingrijpend veranderd. De verkeersplannen maakten deel uit van het plan van Berlage en Holsboer. Er zou een noord-zuid en een oost-west verbinding door de wijk komen. Ten behoeve van de noord-zuidverbinding werd de doorbraak van de Jacobstraat gerealiseerd. Op de braakliggende terreinen verzezen, na de oorlog, grootschalige winkel- en kantoorcomplexen. In de jaren '60 en '70 werd een groot aantal woningen gesloopt om een einde te maken aan de slechte woonomstandigheden.¹⁶⁹ Omdat de gemeente Utrecht het stadscentrum wilde uitbreiden naar Wijk C, zouden de nieuwe functies bestaan uit werken en winkelen. Hierdoor werden er, na sloop, geen nieuwe woningen maar kantoren gebouwd. In 1973 woonden er nog maar 841 mensen, in 1947 waren dit er 2200. Wijk C veranderde hierdoor van een volksbuurt waar iedereen elkaar kende steeds meer in een wijk met twee gezichten: een aantal kleine straten met woningen en cafés die van elkaar gescheiden werden door een grote weg en kantoren.¹⁷⁰

De plannen van Berlage en Holsboer voor Wijk C (links) en de huidige plattegrond van Wijk C (rechts).

¹⁶⁸ Monique Geerdink, *Wandelen door Wijk C en de Breedstraatbuurt. Stadsgeografische excursie in de noordelijke oude stad van Utrecht*, Wageningen 2001, p. 6.

¹⁶⁹ Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht 1977 (zie noot 97), pp. 38-39.

¹⁷⁰ Kees Visser 2001 (zie noot 10), pp. 105-106.

In 1973 besloot te gemeente om, met uitzondering van enkele vergevorderde plannen voor kantoren en een parkeergarage, de woonfunctie van Wijk C te behouden. Desondanks werden er nog steeds woningen gesloopt ten behoeve van winkel- en kantoorfuncties. Zo werd in 1974 het plan voor een groot kantoorgebouw voor de Nederlandse Bank goedgekeurd en in 1975 verleende de gemeenteraad toestemming voor de bouw van de Bijenkorf op de hoek van de Jacobstraat en de Lange Viestraat. Om ruimte te maken voor de Bijenkorf werden bijna twintig woningen afgebroken.¹⁷¹ Tot 1973 kwam er weinig protest vanuit de wijk tegen de sloop. Het waren vooral eigenaren van kleine bedrijven die bezwaarschriften indienden tegen de plannen van de gemeente. Ze waren bang dat ze hun bedrijf moesten sluiten of dat hun pand niets meer waard zou zijn. Het grootschalige protest begon toen Herman Verheul de Werkgroep Wijk C oprichtte. Hiermee reageerde hij op de gemeentelijke nota *Ontwikkelingsmogelijkheden Wijk C* die in 1973 werd uitgebracht. In deze nota stond dat de toekomst van de wijk nog niet vast stond en dat alles, van kantoren tot wonen, nog mogelijk was. Daarnaast mengde de werkgroep zich in het inspraakproces voor de binnenstad en schreef brieven aan de gemeenteraad over het behouden van het resterende deel van de wijk. De Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht pleitte in een brief aan de gemeenteraad uit 1973 om een einde te maken aan de *willekeurige sloop* in Wijk C.¹⁷²

4.2.3 Het protest van de bevolking

In 1977 schreef de Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht het rapport *Cityschil. Een visie op: leidseveergebied, wijk C, bemuurde weerd en lauwerrecht*. De resultaten van het onderzoek naar de gebieden leidde volgens de werkgroep tot een andere conclusie dan in de gemeentelijke stukken terug te vinden was. Om deze reden werd de bestaande bebouwing en de stedenbouwkundige structuur geïnventariseerd op grond van criteria die aansloten bij de leefbaarheid, het stedelijke milieu en de cultuurhistorie. De werkgroep wilde met dit rapport bijdragen aan een beter begrip van de waardevolle eigenschappen van deze wijken. Er werd een beschrijving van de toenmalige situatie en mogelijkheden voor de toekomst gegeven.¹⁷³ De Werkgroep Wijk C verzette zich niet alleen tegen de gemeentelplannen, maar werkten ook aan voorzieningen voor bewoners, zoals parkeerplaatsen en een speelplein voor kinderen. Daarnaast wilden ze dat het sluipverkeer uit de wijk zou verdwijnen. In 1974 was het aantal leden met zoveel toegenomen dat de werkgroep werd omgedoopt tot het Wijk C-comité. Het comité richtte zich op steeds meer terreinen en er werden zelfs aparte groepen ingesteld die zich met individuele straten bezighielden, zoals de groep Jan Meijenstraat. In 1975 wees de gemeenteraad Wijk C aan als verbetergebied en kreeg het comité ook subsidie om de belangen van de wijk te behartigen.¹⁷⁴ De toekomstige ontwikkelingen in Wijk C werden in het *Strukturplan voor de binnenstad* beschreven als het behouden van de werkfunctie en het herstellen en verbeteren van de woonfunctie. Dit zou zowel door sanering en nieuwbouw als door rehabilitatie en het bouwen op braakliggende terreinen moeten gebeuren.¹⁷⁵

Ondanks de aanwijzing tot verbetergebied leidde een gemeentelijk onderzoek naar verbetermogelijkheden van de Willemstraat en omgeving in 1981 tot een adviesrapport waarin stond dat bijna alle woningen gesloopt moesten worden. Verbeteren zou te kostbaar zijn.¹⁷⁶ In 1982 reageerde het Wijk C-comité hierop met rapport *Slopen Nee, Behoudt Wijk C*. Het rapport was bedoeld om verbetermogelijkheden aan de gemeente voor te leggen en voorstellen te geven over het behoud en herstel van de wijk. Deze voorstellen werden gedaan per blok en waren gebaseerd op de wensen van bewoners.¹⁷⁷

---

¹⁷¹ Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht 1977 (zie noot 97), p. 39.

¹⁷² Heerma van Voss 1983 (zie noot 102), pp. 62-66.

¹⁷³ Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht 1977 (zie noot 97), p. 7.

¹⁷⁴ Heerma van Voss 1983 (zie noot 102), pp. 67-69.

¹⁷⁵ Gemeenteraad Utrecht 1978 (zie noot 3), p. 109.

¹⁷⁶ Wijk C-comité 1982 (zie noot 164), p. 33.

¹⁷⁷ Wijk C-comité 1982 (zie noot 164), p. 1.

Het comité was in 1980, door middel van een enquête, van start gegaan met een onderzoek naar de wensen van bewoners van met sloop bedreigde panden in en rond de Willemstraat. Van de 42 woningen had 66% van de bewoners de enquête ingevuld. Hiervan was 90% voor behoud en herstel van de buurt en 10% voor sloop en nieuwbouw ter plaatse.¹⁷⁸ In het rapport ging het comité daarom uit van een plan voor '[...] *het behoud en herstel van de nog bestaande panden in Wijk C.*'¹⁷⁹ Ondertussen was de bouw van 118 woningen rond de Jan Meijenstraat al in 1981 begonnen. Dit grotendeels braakliggende terrein was jarenlang gebruikt als parkeerplaats. In 1977 werd besloten hier een woningbouwplan te ontwikkelen. De weinige bebouwing die nog aanwezig was kon zonder problemen afgebroken worden. Het plan werd ontwikkeld door de architecten Paulus van Vliet, Hans Würdemann en Jan Jansen en bestond uit sociale woningbouw met een parkeergarage voor de bewoners. De architecten hebben geprobeerd om het, aan het beschermde stadsgezicht gelegen, gebied volgens het historische stratenpatroon aan te leggen. Hierbij werden een aantal rooilijnen gehandhaafd en is getracht om het besloten karakter van Wijk C terug te brengen. In verband met de hoge kosten zijn er uiteindelijk ook een aantal kantoren en koopwoningen gerealiseerd.¹⁸⁰

Nieuwbouw in de Jan Meijenstraat met op de achtergrond de Jacobikerk (links) en de nieuwbouw in de Oranjestraat (rechts).

4.2.4 De gerealiseerde nieuwbouwprojecten

Het rapport van het Wijk C-comité had het gewenste effect en eind 1982 besloot het college van Burgemeester & Wethouders af te zien van de sloopplannen voor de Willemstraat en omgeving. In juni 1983 nam de gemeenteraad het voorstel van de buurt over om een aantal gemeentelijke woningen voor een periode van 25 jaar te verbeteren. Vanaf 1985 werden er op een aantal braakliggende terreinen en op de plaats van onverbeterbare panden honderden nieuwe woningen gebouwd. De rest van de woningen werd verbeterd. Rond de Willemstraat en de Bergstraat ontwierpen de architecten Hans Würdemann en George Thie van de gemeentelijke dienst Bouwen en Wonen ongeveer honderd woningen. Aan de Nieuwekade werden 51 woningen ontworpen door het architectenbureau De Kleine Stadt. Naast deze grootschalige nieuwbouw waren er ook kleine invullingen zoals de negen woningen die de architect Anke Colijn in de Waterstraat bouwde.¹⁸¹ De nieuwbouw in Wijk C bestaat uit een aantal grootschalige complexen van meerdere verdiepingen, compleet nieuwe straatwanden in de vorm van rijtjeshuizen en woningen die zijn ingepast tussen de vooroorlogse bebouwing. Er is weinig over van het

¹⁷⁸ Wijk C-comité 1982 (zie noot 164), p. 41.

¹⁷⁹ Wijk C-comité 1982 (zie noot 164), p. 43.

¹⁸⁰ Visser 2001 (zie noot 10), pp. 83-84.

¹⁸¹ Visser 2001 (zie noot 10), pp. 105-106.

historische stratenpatroon en de nieuwbouw is veel grootschaliger dan de oorspronkelijke bebouwing. In een aantal straten, zoals de Jan Meijenstraat en de Oranjestraat, is het oorspronkelijk karakter van de wijk wel terug te vinden. De historische structuur is behouden en de bebouwing bestaat uit twee en drie verdiepingen tellende woningen met een kap. Net zoals in het Springhavergebied is ook bij de nieuwbouwwoningen in Wijk C bezuinigd op de kwaliteit van materialen zoals baksteen en balkonhekken. De nieuwbouwwoningen zijn niet gebouwd volgens de zogenaamde *aannemersdoorsnede*. Dit komt voornamelijk omdat de woningen in Wijk C veel grootschaliger zijn dan in de rest van de binnenstad. Hoewel de architecten de nieuwbouw in bijvoorbeeld de Dirck van Zuylenstraat wel hebben afgewerkt met sierbeton is de herhaling van hetzelfde concept in meerdere complexen nogal eentonig. De woningen in en rond de Jan Meijenstraat hebben een meer afwisselde architectuur.

De nieuwbouw op de hoek van de Dirck van Zuylenstraat en de Bergstraat (links) en op de hoek van de Waterstraat en de Dirck van Zuylenstraat (rechts).

Conclusie

In deze scriptie is onderzocht wat het beleid van de gemeente Utrecht was, ten tijde van de stadsvernieuwingen in de jaren '70 en '80 van de twintigste eeuw, ten aanzien van de nieuwe woningbouw in de binnenstad en welke rol de bouwregels, de architecten en de bewoners hadden in de totstandkoming van deze projecten. De rol van de vier actoren, de gemeente Utrecht, de bewoners, de bouwregels en de architecten, in de totstandkoming van de nieuwe woningbouwprojecten is besproken in de eerste drie hoofdstukken. In het laatste hoofdstuk kwamen alle actoren samen in de vorm van twee casussen. Uit deze hoofdstukken bleek dat de gemeente Utrecht (aanvankelijk) groot voorstander was van sloop en nieuwbouw ter plaatse en dat de bewoners meestal waren voor het behoud van de bestaande bebouwing. De rol van de bouwregels en de architect had betrekking op de gerealiseerde woningbouwprojecten. Hierbij vormde de bouwregels de grootste beperking voor de architect. Deze bepaalden niet alleen de grootte en indeling van een woning maar legden ook beslag op het budget.

Het beleid van de gemeente Utrecht is in de jaren '70 een aantal keer sterk veranderd. Mede door de verkeersplannen en de dreigende sloophamer was er aan veel woningen in de binnenstad jarenlang geen onderhoud gepleegd. Het eerste omslagpunt in het beleid kwam, in 1970, dan ook door de constatering dat veel woningen verkrot waren en dat de leegstand zorgde voor onveiligheid. Om de binnenstad levend en leefbaar te houden werden er plannen gemaakt om het wonen weer aantrekkelijk te maken. Dit betekende het begin van de stadsvernieuwingen. Doordat een groot deel van de oude woningvoorraad niet meer voldeed aan de toenmalige wooneisen werden er in eerste instantie vooral plannen gemaakt voor sloop, nieuwbouw en reconstructie. Daarnaast werd ingezien dat de plannen om de binnenstad geheel toegankelijk te maken voor het verkeer niet alleen niet mogelijk, maar ook ongewenst waren. De grootschalige verkeersplannen werden daarom afgeblazen. Om de meest gewenste ontwikkelingen voor de binnenstad te bepalen werden er verschillende nota's geschreven om een discussie met de bevolking op gang te brengen. Vanaf het begin van de jaren '70 begonnen bewoners zich steeds vaker te verzetten tegen de (sloop)plannen van de gemeente. Ze verenigden zich in comités en werkgroepen en protesteerden tegen verkeersplannen en de afbraak van vooroorlogse buurten. Onder invloed van maatschappelijke veranderingen en het vele verzet ontstond er langzamerhand een nieuwe bestuurlijke cultuur waarin democratisering door participatie een belangrijke rol speelde. Hierdoor kregen bewoners, door middel van inspraak, een stem in de besluitvormingsprocessen van de gemeente.

Het tweede omslagpunt in het beleid van de gemeente was in 1976. Na een aantal grootschalige sloop- en nieuwbouwprojecten was gebleken dat deze niet alleen hoge kosten, maar ook andere ongewenste ontwikkelingen – zoals de ingrijpende wijzigingen die optraden in de sociale structuren van een woongebied – met zich mee brachten. De gemeente besloot om de oude woningvoorraad zoveel mogelijk te handhaven en te verbeteren. Een andere drijfveer om de woningen te renoveren waren de toegenomen subsidiemogelijkheden. Zo werd er bij P2500 gebruik gemaakt van de zogenaamde combiregeling voor subsidie voor sociale woningbouw en restauratie. Hoewel de grootschalige sloopplannen van de baan waren, werden panden die niet waardevol geacht werden en waarvan de verbeterkosten te hoog waren nog niet van de slooplijst afgehaald. Dit gold onder meer voor een groot aantal woningen in het Springhavergebied en Wijk C. Doordat veel bewoners en andere betrokkenen, zoals de Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht, het hier niet mee eens waren werd er veel protest gevoerd. Bewoners werkten vaak samen met de werkgroep maar hadden wel een ander motief. De werkgroep wilde de negentiende-eeuwse karakteristiek behouden terwijl voor bewoners de huurprijs en de sfeer van de buurt meestal de belangrijkste drijfveer was. Door het massale vertrek uit de stad waren alleen de armste mensen in de kleine woningen achter gebleven. Zij konden de hoge huurprijzen voor nieuwbouw veelal niet betalen en werden daardoor gedwongen om te verhuizen. De uiteindelijke uitvoering van de plannen was vaak een compromis. Alleen de woningen in zeer slechte staat

werden gesloopt en vervangen door nieuwbouw ingepast in de historische omgeving. De rest van de panden werd gerenoveerd.

Uiteindelijk werden de nieuwe woningbouwprojecten in de binnenstad voornamelijk gerealiseerd op al eerder vrijgekomen locaties. Zo werd het eerste nieuwbouwproject in de binnenstad gebouwd op een braakliggend terrein aan de Strosteege en de Teugelhof. Dit *gat* was ontstaan als gevolg van sloop voor de geplande aanleg van wegen en een parkeergarage. De woningen aan de Vrouwenjuttenthof werden gerealiseerd op het terrein van een voormalige fabriek. Bij een aantal wijkverbeteringen werden woningen gesloopt in het kader van krotopruijningen. Dit gebeurde onder andere bij het project Nieuwegracht-Oost en in het Springhavergebied. Dankzij de inzet van de bevolking en verschillende werkgroepen zijn veel minder woningen gesloopt dan de gemeente in eerste instantie van plan was. Om te bewijzen dat de woningen wel goedkoop gerenoveerd konden worden had de Werkgroep Tuinstraat bijvoorbeeld eigenhandig de woning aan Tuinstraat 6 opgeknapt. De gerealiseerde nieuwbouwwoningen werden gebouwd op braakliggende stukken grond en ter vervanging van woningen in zeer slechte staat. De nieuwe woningen werden ingepast tussen de historische bebouwing. Voor enkele andere nieuwbouwprojecten werd wel eerst gesloopt. Dit gebeurde zowel in het kader van (gedeeltelijke) wijkverbeteringen als om verkeersdoorbraken mogelijk te maken. Een voorbeeld van een laat uitgevoerde verkeersdoorbraak is de Nobelstraat. Het plan voor deze doorbraak was in de jaren '70 afgeblazen maar werd in 1981 alsnog uitgevoerd.

Het ontwerp en de architectuur van de nieuwbouwprojecten zijn sterk beïnvloed door het beperkte budget en de vele bouwregels. De Voorschriften en Wenken bepaalde hoe er gebouwd moest worden en hadden grote invloed op de plattegrond. Doordat bijna al het geld werd gebruikt om aan de bouweisen te voldoen, bleef er weinig over voor architectuur. Er werd voornamelijk bezuinigd op vorm en materiaal. Veel nieuwbouwwoningen werden gebouwd volgens de zogenaamde *aannemersdoorsnede* en er werd gebruik gemaakt van goedkope bakstenen en dakpannen. Deze bezuinigingen waren sterk beeldbepalend en zorgden voor een eentonige bebouwing. Architecten die wel goede architectuur wilden ontwerpen moesten zelf met oplossingen komen, zoals een halfdak of het gebruik van sierbeton. Stedenbouwkundig gezien zijn veel nieuwbouwprojecten in de binnenstad van Utrecht goed ingepast in de historische omgeving. Er is, op een aantal uitzonderingen zoals de Vaartsebuurt na, rekening gehouden met het ritme en de structuur van de bestaande of al eerder verdwenen bebouwing. Zo is de stegenstructuur in het Springhavergebied behouden gebleven en is bij het project aan de Lange Jansstraat getracht om de straat smaller te laten lijken door de stoep naar binnen te trekken en daarmee de rooilijn naar voren te leggen.

Dat er nog een groot deel van de oude binnenstad bewaard is gebleven, is niet alleen te danken aan het veranderde beleid van de gemeente Utrecht, maar ook aan de betrokkenheid en inzet van de bewoners van de stad. Door de democratisering en vermaatschappelijking in de jaren '70 werd participatie en inspraak van bewoners ook voor gemeenten steeds belangrijker. De architect had hierdoor bij het ontwerp niet alleen rekening te houden met de vele bouweisen en het kleine budget maar ook met de wensen van de (toekomstige) bewoners.

In deze scriptie is alleen aandacht besteed aan de nieuwe woningbouwprojecten die in de binnenstad van Utrecht gerealiseerd zijn. Het zou interessant zijn om te onderzoeken hoe deze projecten in de wijken buiten de binnenstad tot stand zijn gekomen. Een vervolgonderzoek zou zich ook kunnen richten op de situatie in andere gemeenten. Op deze manier zou het stadsvernieuwingproces in Utrecht vergeleken kunnen worden met andere steden.

Literatuurlijst

Gedrukte bronnen voor 1990

Boesenkool, J. e.a., *Gewoon Utrecht... ..en hoe woont dat? 1945-1980: van provinciestad tot betondorp*, Utrecht 1983.

Brief bij de kalender van de Werkgroep Tuinstraat, Utrecht, 13 januari 1983.

Bureau Oosting, 'Woningen en winkels te Utrecht', *Bouw* 33 (1978) nr. 26, pp. 53-54.

Burgemeester en Wethouders Utrecht, *Inspraak op de discussienota Kernbeeld. Bijlage behorende bij Gedrukte Verzameling*, Utrecht 1971.

Burgemeester en Wethouders Utrecht, *Hoe Utrecht reageerde. Reacties op "Utrecht doelbewust naar de toekomst"*, Utrecht 1972.

Burgemeester en Wethouders Utrecht, *Beleidsdoelstellingen en uitgangspunten t.b.v. het structuurplan voor de binnenstad*, Utrecht 1976.

Burgemeester en wethouders Utrecht, *Vuistregels voor inspraak*, Utrecht 1977.

Burie, H., W. Turpijn en C. de Wit, *Buurtvernieuwing. Analyse en aanpak van een maatschappelijk probleem*, 's-Gravenhage 1978.

Centrale Directie van de Volkshuisvesting en de Bouwnijverheid, *Illustraties bij de V&W voor het ontwerpen van woningen (1965)*, 's-Gravenhage 1966.

Gemeentebestuur Utrecht, *Utrecht doelbewust naar de toekomst. Een eerste beleidsschets*, Utrecht 1971.

Gemeentebestuur Utrecht, *De toekomst van het wonen in oude woongebieden in de gemeente Utrecht*, Utrecht 1972.

Gemeenteraad Utrecht, *Structuurplan voor de binnenstad Utrecht*, Utrecht 1979.

Gemeente Utrecht, *10 jaar Utrechtse stadsvernieuwing*, Utrecht 1982.

Ham, T. van der en G. van der Meij, *Gereedschap voor inspraak in de ruimtelijke ordening. Hoe kunnen wij mee-denken en mee-beslissen over de inrichting van onze omgeving. Want: wie zwijgt stemt toe!*, Baarn 1974.

Heerma van Voss, L. e.a., *Wijk C. Het hart klopt door*, Utrecht 1983.

Jong, D.A. de, 'Hoe het Utrechtse college de inspraak in de hand houdt', *Bouw* 13 (1978) nr. 13, pp. 63-66.

KOMBINATIE 77, *Een goede buurt is beter..... rekonstruktie Springweg West. Historisch overzicht, inventarisaties, probleemstelling, randvoorwaarden, uitgangspunten en maatregelen*, Utrecht 1978.

Rijksoverheid, *Voorschriften en Wenken*, 's-Gravenhage 1977.

Roosen, T. en A. ter Welle-Heethuis, *Gevolgen van de stadsvernieuwing in Utrecht. Onderzoek naar de gevolgen van de stadsvernieuwing voor (ex)bewoners die betrokken zijn bij de Tweede Saneringsstroom*, Utrecht 1978.

Werkgroep 2000, *Verslag 2^e fase. Inspraak binnenstad Utrecht*, Utrecht 1974.
Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht, *Rapport omgeving Achter Clarenburg*, Utrecht 1971.

Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht, *Utrecht op zijn smalst*, Utrecht 1975.

Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht, *Cityschil. Een visie op: leidseveergebied, wijk c, bemuurde weerd en lauwerecht*, Utrecht 1977.

Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht, *De Keukenstraat*, Utrecht 1979.

Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht, *De Andreasstraat*. Kritiek op een sloopplan, Utrecht 1981.

Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht, *Puin? Een milieuafweging tussen sloop en hergebruik*, Utrecht 1990.

Werkgroep Milieukunde, *Kernbeeld Utrecht. Discussienota over de oude stad*, Utrecht 1970.

Werkgroep Tuinstraat, *De Tuinstraat gered?! Goedkoop herstel haalbaar*, Utrecht 1983.

Wijk C-comité, *Slopen Nee, Behoudt Wijk C*, Utrecht 1982.

Beschouwende bronnen

Airfoundation, *Jaren zeventig in Rotterdam* < <http://www.airfoundation.nl> > (geraadpleegd op 2 september 2010).

Beentje, H. en Beatrijs van den Belt, *Volksbuurtmuseum Wijk C. Hoogtepunten uit de collectie*, Amsterdam 2002.

Blijstra, R., *2000 jaar Utrecht. Stedebouwkundige ontwikkeling van castrum tot centrum*, Utrecht/Antwerpen 1969.

Bruin, R. de, Tarquinius Hoekstra en Arend Pietersma, *Twintig eeuwen Utrecht. Korte geschiedenis van de stad*, Utrecht 2008.

Cammen, H. van der en L. de Klerk, *Ruimtelijke ordening. Van grachtengordel tot vinex-wijk*, Houten 2003.

Collectie Informatie Systeem, 'Stichting Architecten Research', van de website van het *Nederlands Architectuurinstituut* <<http://zoeken.nai.nl/CIS/archief/365>> (18 november 2010).

Geerdink, M., *Wandelen door Wijk C en de Breedstraatbuurt. Stadsgeografische excursie in de noordelijke oude stad van Utrecht*, Wageningen 2001.

Huisman, J. (red.) e.a., *Honderd jaar wonen in Nederland 1900-2000*, Rotterdam 2000.

Koffijberg, J., *Kwaliteit met beleid: V&W ter discussie*, Delft 1997.

Overveld, M. van, *Praktijkboek Bouwbesluit 2003*, Den Haag 2005 (2003).

Mamadouh, V., *De stad in eigen hand. Provo's, kabouters en krakers als stedelijke sociale beweging*, Amsterdam 1992.

Renes, H., *Historische atlas van de stad Utrecht. Twintig eeuwen ontwikkeling in kaart gebracht*, Amsterdam 2005.

Santen, van B., *Voor elk wat wils. 100 jaar sociale woningbouw in Utrecht*, Utrecht 2010.

Sennef, M., *Krakers en beleidmakers. Kraakbeweging en gemeentebestuur in Utrecht van 1970 tot 1988*, Utrecht 1997.

Visser, K., *Dertig jaar stadsontwikkeling in Utrecht, 1970 | 2000. zo'n onbeschrijflijke stad*, Utrecht 2001.

Vletter, M. de, *De kritiese jaren zeventig. Architectuur en stedenbouw in Nederland 1968-1982*, Rotterdam 2004.

Vreeze, N. de, *Kwaliteit in discussie. Woningbouw onder invloed van bezuinigingen en deregulering*, Deventer 1989.

Vreeze, N. de, *Woningbouw, Inspiratie & Ambities. Kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland*, Almere 1993.

Vreeze, N. de (red.), *6,5 miljoen woningen. 100 jaar Woningwet en wooncultuur in Nederland*, Rotterdam 2001.

Mondelinge bronnen

Gesprek met Bart Klück op 4 augustus 2010.

Gesprek met Frans Kipp op 26 augustus 2010.

Musea

Volksbuurtmuseum over Wijk C in Utrecht (bezocht op 2 december 2010).

Wetten

Onteigeningswet 1851, artikel 78.

Aanvullende literatuur

Gedrukte bronnen voor 1990

Anoniem, *Technische- en detailopmerkingen uit reacties op "utrecht doelbewust naar de toekomst"*, Utrecht 1972.

Anoniem, *Inspraak op de discussienota kernbeeld*, Utrecht 1971.

Bakhuizen, T. e.a., *Discussienota organisatie stadsvernieuwing. voorstel voor wijkgericht werken*, Utrecht 1982.

Blijstra, R., 'Weinig nieuws in veel woorden. stedenbouw kritisch bezien', *Bouw* 27 (1972), nr. 16, pp. 559-560.

Bodisco Massink, F., 'Inspraak bij nieuwbouw', *Bouw* 30 (1975), p. 145.

Burgemeester en Wethouders Utrecht, *Samen op de brug. Discussienota over bestuurlijke decentralisatie en andere middelen ter bevordering van een verdergaande democratisering in de gemeente Utrecht*, Utrecht 1978.

Burie, J.B. e.a., *Handboek bouwen en wonen. Studenteneditie*, Deventer 1978.

Dam, van J.M. en M.J. Danz, 'De zeggenschap van de bewoner', *Bouw* 28 (1973), pp. 1015-1016.

Dragt, J., 'Meeste vertrekkers uit Utrecht verhuisden om betere woning', *Bouw* 33 (1978) nr. 10, pp. 28-29.

Gemeente Utrecht, *Voetgangers-enquete binnenstad*, Utrecht 1971.

Haagsma, I. en H. de Haan, *Wie is er bang voor nieuwbouw... confrontatie met Nederlandse architecten*, Amsterdam 1981.

Habraken, N.J., *De dragers en de mensen. Het einde van de massawoningbouw*, Amsterdam 1961.

Instituut Voor Stedenbouwkundig Onderzoek, *De woonfunctie van de binnenstad. Rapport betreffende een statistisch en sociologisch onderzoek uitgevoerd in Utrecht*, Delft 1966.

Jacques, N., *Volkshuisvesting. Een bijdrage tot de geschiedenis van woningbouw en woningbouwbeleid in Nederland*, Nijmegen 1974.

Jong, de D.A., 'Hoe het utrechtse college de inspraak in de hand houdt', *Bouw* 13 (1978) nr. 13, pp. 63-66.

Klarenbeek, F., 'Stadsvernieuwing als begeleid inspraakproces voor iedereen', *Bouw* 30 (1975), p. 616.

Koot, T. e.a., *Krot op! Een non-disciplinair verhaal rondom de stadsvernieuwing*, Alphen aan den Rijn 1973.

Oosting, A.L., 'Plan voor een stukje Utrecht', *Bouw* 27 (1972) nr. 36, pp. 1124-1125.

Ottens, E., *Ik moet naar een kleinere woning omzien want mijn gezin wordt te groot. 125 jaar sociale woningbouw in Amsterdam*, Amsterdam 1975.

Ottens, H.F.L. en W. Post, 'Alleenstaanden en samenwonenden steeds groter deel stadsbevolking. onderzoek ruimtelijke ongelijkheid in utrecht', *Bouw* 33 (1978) nr. 15, pp. 46-48.

Stevens, H.J.A., 'Succes stadsvernieuwing hangt af van inspraak bewoners', *Bouw* 37 (1982) nr. 7, p. 14.

Stichting Nationale Contactcommissie Monumentenzorg, *Vernieuwde stad, vernielde stede?*, Utrecht 1977.

Swigchem, van C.A., *Afbraak of restauratie. Monumentenzorg in Nederland*, Bussum 1966.

Turpijn, W., 'Bewonersparticipatie is niet meer weg te denken in het bouwproces', *Bouw* 34 (1979) nr. 19, p. 56.

Vriend, J.J., *Links bouwen, rechts bouwen*, Amsterdam 1974.

Wall Bake-Swierstra, van der T. en B. Zwanenburg, 'Ervaringen met werving voor inspraak in utrecht', *Bouw* 31 (1976) nr. 8, pp. 131-132.

Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht, *Zwaansteeg*, Utrecht 1975.

Werkgroep Uitbreiding Beschermd Stadsgezicht, *Naar een uitbreiding van het beschermd stadsgezicht van Utrecht*, Utrecht 1978.

Beschouwende bronnen

Barbieri, S. U., *Architectuur en planning. Nederland 1940-1980*, Rotterdam 1983.

Berg, J.J., *Wonen in Nederland. GeWoon Architectuur 1850-2004*, Rotterdam 2004.

Buch, J., *Een eeuw Nederlandse architectuur 1880 \ 1980*, Rotterdam 1993.

Bruin, R.E. de e.a., *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht 2000.

Dienst Stadsontwikkeling en Woonadviescommissie, *De steentjes en het wonen. Kroniek van honderd jaar woningwet in Utrecht 1901-2001*, Utrecht 2001.

Handel, van den C.C. en N. de Vreeze, *Woningcorporaties en architectuurbeleid. Opvattingen van woningcorporaties over architectonische kwaliteit*, Almere 1991.

Heuvel, van W.J., *Structuralisme in de Nederlandse architectuur*, Rotterdam 1992.

Jacobs, K. en L. Smit (red.), *De ideale stad. Ideaalplannen voor de stad Utrecht 1664-1988*, Utrecht 1988.

Mamadouh, V., *De stad in eigen hand. Provo's, kabouters en krakers als stedelijke sociale beweging*, Amsterdam 1992.

Noort, W. van, *Bevlogen bewegingen. Een vergelijking van de anti-kernenergie-, kraak- en milieubeweging*, Amsterdam 1988.

Illustratieverantwoording

- Bettina van Santen** 27
- Bruin, Hoekstra en Pietersma 2008** 46
- Burgemeester en Wethouders Utrecht 1972** 26
- Burgemeester en Wethouders Utrecht 1976** 16 (links)
- Centrale Directie van de Volkshuisvesting en de Bouwnijverheid 1966** 36, 38
- Gemeentebestuur Utrecht 1971** 13 (rechts)
- Gemeentebestuur Utrecht 1972** 14 (links)
- Gemeenteraad Utrecht 1979** 16 (rechts)
- Gemeente Utrecht** 7, 56 (links onder)
- Gemeente Utrecht 1982** 14 (rechts), 23 (rechts)
- Google Maps** 19, 56 (rechts onder)
- Ilse Keessen** 18 (rechts), 31, 40, 41 (links en rechts), 42, 52 (rechts), 53, 54, 58
- KOMBINATIE 77 1978** 49, 51
- Renes 2005** 8, 9
- Het Utrechts Archief** 1, 18 (links), 20, 23 (links), 24 (links en rechts boven), 34, 39 (rechts), 41 (midden), 43, 44, 47, 48, 50, 52 (links), 55, 56 (links en rechts boven), 59
- Visser 2001** 24 (onder), 28
- Vreeze 2001** 39 (links)
- Werkgroep Milieukunde 1970** 11, 13 (links)
- Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht 1971** 29
- Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht 1977** 30 (links)
- Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht 1979** 30 (rechts)
- Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht 1981** 30 (midden)

Gegevens over de gerealiseerde woningbouwprojecten in de binnenstad van Utrecht

1. Wijk C

Straatnamen: Jan Meijenstraat en omgeving. Het gebied wordt begrenst door de Nieuwe Kade, de Oudegracht, de Waterstraat en de St. Jacobsstraat en bestaat naast de Jan Meijenstraat onder meer uit de Oranjestraat

Architect: Paulus van Vliet, Hans Würdemann en Jan Jansen

Bouwjaar: 1981-1983

Opdrachtgever: Woningbouwvereniging Prinses Juliana

Straatnamen: Willemstraat, Bergstraat, Varkenmarkt, Dirck van Zuylenstraat en de Waterstraat

Architect: Hans Würdemann en George Thie

Bouwjaar: 1985

Opdrachtgever:

Straatnaam: Waterstraat

Architect: Anke Colijn

Bouwjaar:

Opdrachtgever:

Straatnaam: Nieuwekade

Architect: Architectenbureau De Kleine Stad

Bouwjaar:

Opdrachtgever:

2. Lange Lauwerstraat

Architect: Architectenbureau De Kleine Stad

Bouwjaar: 1984-1985

Opdrachtgever: St. sociale woningbouw Utrecht

3. Breedstraat/Begijnhof

Architect: An Schrikker-Hulshoff Pol

Bouwjaar: 1980

Opdrachtgever:

4. Breedstraat 42-44

Architect:

Bouwjaar: 1981

Opdrachtgever:

5. Lange Jansstraat

Architect: Aart Oosting

Bouwjaar: 1976

Opdrachtgever:

6. Nobelstraat

Architect: Buitenrust Hetteema

Bouwjaar: 1981

Opdrachtgever:

7. Strosteeeg/Teugelhof

Architect: Oosting & Beunderman

Bouwjaar: 1974

Opdrachtgever: Woningbouwvereniging KOMBINATIE 77

8. Zwaansteeg

Architect: Geo-project

Bouwjaar: 1979

Opdrachtgever: KOMBINATIE 77

9. Zilverstraat

Architect: Dingemans en De Vries

Bouwjaar: 1985

Opdrachtgever:

10. Tuinstraat

Architect: Robert van den Hout en Willem de Wit

Bouwjaar: 1988

Opdrachtgever: KOMBINATIE 77

11. Andreastraat

Architect: Robert van den Hout en Willem de Wit

Bouwjaar: 1987

Opdrachtgever:

12. Brandstraat

Architect: Woonbrink

Bouwjaar:

Opdrachtgever:

13. Dorstige Hartsteeg/Dorstige Harthof

Architect: Verlaan, Van der Hout en de Wit

Bouwjaar: 1982

Opdrachtgever:

14. Project Nieuwegracht-Oost (Keukenstraat, Schalkwijkstraat, Ridderhofstad en het Achterom)

Architect: Guido van Overbeek

Bouwjaar: 1984-1987

Opdrachtgever: Gemeente Utrecht

15. Vrouwenjuttenhof/Vrouwenjuttestraat

Architect: Temmink Groll Van Vliet Architecten

Bouwjaar: 1977

Opdrachtgever: Gemeente Utrecht

16. Vaartsebuurt (Bleekstraat, Vaartsestraat)

Architect: Andries van Wijngaarden

Bouwjaar: 1985

Opdrachtgever: